

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ - ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΔΕΛΗΚΑΡΗ
Αντιπρόεδρος: ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ
Γεν. Γραμματέας: ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ-ΚΥΡΙΑΚΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ-ΣΕΙΒΤ
Ταμίας: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ
Μέλη: ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΕΟΝΤΙΑΔΗΣ
ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΙΟΥ
ΦΩΚΙΩΝ ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΕΒΕΝΙΩΤΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Διεύθυνση: Ομότιμη Καθηγήτρια ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - 541 24
e-mail: histociety1977@yahoo.gr

Επιμέλεια έκδοσης: ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ

©ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ
Πλ. Αγίου Γεωργίου 10, 54635 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 2310 218.963, 2130 219.493 Fax 2310 218.963
e-mail: vaniasthess@gmail.com

ISSN: 1012-0513

Θεσσαλονίκη 2023

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

Τόμος 37ος

2022

Ο ΠΑΡΩΝ ΤΟΜΟΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΧΟΡΗΓΙΑ ΤΗΣ
ΑΣΤΙΚΗΣ ΜΗ ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΦΕΛΟΥΣ ΕΡΓΟΥ «ΑΙΓΕΑΣ»
ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΦΕΛΟΥΣ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΙΝΑΣ ΜΑΡΤΙΝΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. Μελέτες

- Marina Detoraki
Embedded tales in Sozomenos' Ecclesiastical History 11
- Σπύρος Αυγερινόπουλος
Οι αυτοκρατορικές απεικονίσεις στα υπατικά δίπτυχα και τα αυτοκρατορικά ελεφαντόδοντα του 6^{ου} αιώνα μ.Χ.: Μια επισκόπηση της υπάρχουσας έρευνας 27
- Δημήτρης Π. Δρακούλης
Αναπαραστάσεις της πόλης στον Δυτικό Μεσαίωνα 61
- Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα
Η αυγούστα τον 11^ο αιώνα 87
- Σταύρος Γ. Γεωργίου
Προσωπογραφικά της κομνήνειας περιόδου Β': Παρατηρήσεις για τη σταδιοδρομία του Λέοντος Νικερίτη 101
- Όλγα Σ. Βλάχου
«Ἐπὶ ταῖς τῶν ἀγχιθύρων ἐκκλησιῶν λυχναίαις»: Οι τοποθετήσεις μητροπολιτών στον ελλαδικό χώρο κατά το β' μισό του 12^{ου} αιώνα μέσα από το δίκτυο του Μιχαήλ Χωνιάτη 125
- Christodoulos G. Ntavonis
Further thoughts on the Byzantine crown of Levon I the Magnificent 149
- Dušan Simić
Αγιολογικά κείμενα ως πηγή ιστορικών πληροφοριών: Ο Βίος του βασιλιά Στεφάνου Μιλούτιν 163
- Μάριος Θ. Τάνταλος
Aquila in nubibus. Σχετικά με έναν καθολικό κριτή των Ρωμαίων 185

- Παναγιώτης Καμπάνης
Δεσπότευρα Jelena Mrnjavčević / Μοναχή Ευφημία:
Η πρώτη ποιήτρια της μεσαιωνικής Σερβίας 203
- Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης
Τα Τουρκομανικά Εμιράτα / Μπεϋλίκια της Μικράς Ασίας:
Η «ενδιάμεση περίοδος» της υστερομεσαιωνικής ιστορίας των
Τούρκων. Από την παρακμή των Σελτζούκων στην άνοδο των
Οθωμανών (μια βιβλιογραφική επισκόπηση) 225
- Ελένη Μ. Λιάντα
Η νομισματική κυκλοφορία στην Ανατολική Μεσόγειο από
τον 13^ο έως και τον 15^ο αιώνα 251
- Μαρία Παν. Παναγιωτοπούλου
Σχόλια στην πρώτη (;) έκδοση του Τυπικού του αγίου Σάββα
(Βενετία 1545) και σε δύο αντίτυπα στη βιβλιοθήκη της μονής
Παναγίας Τατάρας των ευρυτανικών Αγράφων 271

B. Βιβλιοκρισίες - Βιβλιοπαρουσιάσεις

- Alexios G.C. Savvides, *The Cross and the Sacred Fire. Byzantium and the Sassanids (4th-7th Centuries). An overview of relations between the Eastern Graeco-Roman Empire and pre-Islamic Persia*, Athens: Hêrodotos, 2022, 312 pp. ISBN: 978-960-485-422-6.
 Konstantinos Takirtakoglou 297
- Γεώργιος Α. Λεβενιώτης, *Η Άβυδος του Ελλησπόντου και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Βάνιας, 2017, σσ. CXII+637. ISBN: 978-960-288-342-6.
 Δημήτριος Λ. Σιδηρόπουλος 303
- Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης, *Για ένα νέο Βιογραφικό Λεξικό του Βυζαντίου. Εισαγωγική Συμβολή*, τ. Α', Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2022, σσ. 420. ISBN: 978-960-02-3968-3.
 Δημήτριος Θ. Βαχαβιώλος 309
- Nicholas Coureas, *The Burgesses of Lusignan Cyprus, 1192-1474* [Cyprus Research Centre, Texts and Studies in the History of Cyprus LXXXIV], Nicosia: Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2020, σσ. xvii + 371 + 3 χάρτ. ISBN: 978-9963-0-815407.
 Σταύρος Γ. Γεωργίου 315

Alexios G.C. Savvides, *The Beginnings and Foundation of Byzantine Studies: A Survey with a Bibliographical Appendix*, Athens: Hêrodotos, 2018, σσ. 264. ISBN: 978-960-485-228-4.

Λίνα Μ. Ποζίδου 321

Ανάλεκτα Σταγών και Μετεώρων, τεύχος 1, Μετέωρα 2022, έκδοση Ακαδημίας Θεολογικών και Ιστορικών Μελετών Αγίων Μετεώρων της Ιεράς Μητροπόλεως Σταγών και Μετεώρων. ISSN: 2944-9022.

Φωκίων Κοτζαγεώργης 331

Γ. Νεκρολογίες

George Leonard Huxley (Λέστερ, 23/9/1932-Οξφόρδη, 30/11/2022)

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης 339

Μαρία Χρόνη (1964-2023)

Ταξιάρχης Κόλιας 343

A. Μελέτες

Μαρία Παν. Παναγιωτοπούλου

**Σχόλια στην πρώτη (;) έκδοση του *Τυπικού του αγίου Σάββα*
(Βενετία 1545) και σε δύο αντίτυπα στη βιβλιοθήκη της
μονής Παναγίας Τατάρνας των ευρυστασιακών Αγράφων**

εις Μνήμην αρχιμανδρίτου Δοσιθέου Κανέλλου
† 4^η Ιανουαρίου 2023

Οι γνώσεις μας για τις πρώτες εκδόσεις λειτουργικών βιβλίων της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας από τον 16^ο αιώνα στη Βενετία¹ εμπλουτίζονται με τον εντοπισμό κάθε αθησαύριστου αντιτύπου², όπως δύο του *Τυπικού του αγίου Σάββα*, Βενετία 1545 (στο εξής ΤΑΣ), τα οποία απόκεινται στη βιβλιοθήκη της μονής Παναγίας Τατάρνας³. Η έκδοση αυτή, που είχε επιμεληθεί ο κερκυραίος λόγιος

¹ Κ. Σπ. Στάικος - Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, Τα ελληνικά τυπογραφεία της Διασποράς και της καθ' ημάς Ανατολής (16^{ος}-19^{ος} αι.), στο Β. Κρεμμυδάς - Τρ. Ε. Σκλαβενίτης - Κ. Σπ. Στάικος (εκδ.), *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης: κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα 1999, σ. 95-149 (στο εξής: Κ. Στάικος - Τρ. Σκλαβενίτης, Τα ελληνικά τυπογραφεία). — Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Εικόνα και λόγος στα εκκλησιαστικά βιβλία του 16^{ου} αιώνα: θέματα εικονογραφίας, στο Π. Αγαπητός - Μ. Πιερής (εκδ.), *Τ' άδόνιν κείνον ποὺ γλυκὰ θλιβᾶται. Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημόδου ελληνικής λογοτεχνίας στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση (1400-1600). Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, Ηράκλειο 2002, σ. 615-642 (στο εξής: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Εικόνα και λόγος), εδῶ 616-617. — Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, Ανθολόγια και «συνθετικές» εκδόσεις λειτουργικών βιβλίων (16^{ος}-19^{ος} αιώνας), στο Τρ. Ε. Σκλαβενίτης - Κ. Σπ. Στάικος (εκδ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα 2004 (στο εξής: Τρ. Σκλαβενίτης - Κ. Στάικος [εκδ.], *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*), σ. 181-194 (στο εξής: Τρ. Σκλαβενίτης, Ανθολόγια και «συνθετικές»).

² Α. Πολίτης, βιβλιοκρισία, Δήμητρα Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, *Κατάλογος παλαιών εντύπων της ιστορικής Βιβλιοθήκης Μηλεών Πηλίου/Νίκος Ανδριώτης και Ρέννος Οικαλιώτης, Βιβλιοθήκες της Σίφνου. Κατάλογος εντύπων. Οι βιβλιοθήκες της Ι.Μ. Βρύσης και του Γυμνασίου, Μνήμων* 17 (1995) 219-223, σ. 219.

³ Ο εντοπισμός έγινε καθώς αναδιφούσα στη βιβλιοθήκη της μονής στα πλαίσια ευρύτερης μελέτης μου για το μοναστήρι, στην οποία παρακινήθηκα από τον ηγούμενο αρχιμ. Δοσίθεο Κανέλλο. Μέρος της μελέτης αυτής με τίτλο «Η Μονή Τατάρνας κατά την εικοσαετία 1821-1841» είναι υπό έκδοση στα Πρακτικά του συνεδρίου *Η Τριγωνία*

Ανδρόνικος / Νίκανδρος Νούκιος, αποτέλεσε την απαρχή της εκδοτικής πορείας του βιβλίου⁴ και είχε ιστορικά ευνοηθεί από το περιβάλλον της Βενετίας, όταν είχε πλέον διασφαλιστεί εκεί η προστασία της Ορθοδοξίας⁵ ώστε να διατηρηθεί ο ορθόδοξος προσανατολισμός της Ελληνικής Αδελφότητας, εξέλιξη στην οποία ο Νούκιος είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο, όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια. Η ανάλυση της σημασίας του βιβλίου θα απαιτούσε τη συνεξέταση και της ιστορίας της Λαύρας του αγίου Σάββα με την οποία συνδέεται άρρηκτα η σύνθεση και η χειρόγραφη παράδοση του κειμένου (μέχρι την έκδοση του Νουκίου), αλλά το θέμα υπερβαίνει τους στόχους μας⁶.

Η ανεύρεση των δύο αντιτύπων του ΤΑΣ 1545 στη μονή Τατάρας αλλά και η επανέκδοσή του⁷ από τον ηγούμενο της μονής Δοσίθεο Κανέλλο αποτελούν εφελτήριο για να επαναπροσεγγιστεί ο Ανδρόνικος Νούκιος⁸. Επιπλέον, και με αφορμή αυτά, προσεγγίζονται οι

(Βραχώρι, Απόκονρο, Παρακαμπύλια και Ζυγός) και άπασα η Αιτωλία στο χώρο της Δυτικής Ρούμελης κατά τα προεπαναστατικά, επαναστατικά και μετεπαναστατικά χρόνια του 1821. Ο δικός μας τόπος, Αγρίνιο, 3-5 Σεπτεμβρίου 2021.

⁴ Φ. Ήλιοϋ, *Προσθήκες στην Έλληνική Βιβλιογραφία*. Α) Τὰ βιβλιογραφικά κείμενα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799), Ἀθήνα 1973 (στο εἰς: Φ. Ήλιοϋ, *Προσθήκες*), σ. 120-121. — Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. Α': *Ἀλφαβητική καὶ χρονολογική ανακατάταξις*, Ἀθήνα 1984 (στο εἰς: Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*), σ. 439, λήμμα 5860. — Σπ. Καρύδης, Τα έντυπα εκκλησιαστικά τυπικά της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδας, *Τα Ιστορικά* 38 (2003) 225-244 (στο εἰς: Σπ. Καρύδης, *Τα έντυπα*).

⁵ Αικατερίνη Κουμαριανού - Λουκία Δρούλια - Eyro Layton, *Το Ἑλληνικό Βιβλίο, 1476-1830*, Ἀθήνα 1986 (στο εἰς: Αι. Κουμαριανού - Λ. Δρούλια - E. Layton, *Το Ἑλληνικό Βιβλίο*), σ. 76.

⁶ Για τη Λαύρα του Αγίου Σάββα ενδεικτικά βλ. «Η Λαύρα του αγίου Σάββα και το τυπικό της», ομιλία των σαββαΐτων πατέρων στο ετήσιο ορθόδοξο συνέδριο μοναχών-μοναχουσών, Σουπράσλ Πολωνίας Σεπτ. 2012, διαθέσιμο: http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/agiologion/synoptikon_hm. — Sameh Farouk Soliman, *Η Ἑλληνική Παιδεία κατά τους δύο πρώτους αιώνας της Αραβοκρατίας: Η Μεγάλη Λαύρα του Αγίου Σάββα*, διαθέσιμο: <https://archive.chs.harvard.edu/CHS/article/display/3978.sameh-farouk-soliman>.

⁷ Αρχιμ. Δ. Κανέλλος (έκδ.), *Τυπικόν του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Σάββα του ηγιασμένου*, Ἀθήνα 2006 (στο εἰς: Δ. Κανέλλος [έκδ.], *Τυπικόν*). Η έκδοση αποτελεί ὅλη διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, μάθημα «Ζητήματα Τυπικού», Κωδικός Μαθήματος BYZ 230, διαθέσιμο: [BYZ230.pdf, http://syllabus.euc.ac.cy](http://syllabus.euc.ac.cy) online.

⁸ Με την επίβλεψη του αειμνήστου Νίκου Παναγιωτάκη έχω εκπονήσει διδακτορική διατριβή με τίτλο *Νικάνδρου/Ανδρονίκου Νουκίου, Τραγωδία εις την Αυτεξουσίον αναίρεσιν*, Πανεπιστήμιο Κρήτης 1991, στην οποία εξετάζονται διεξοδικά πολλά ζητήματα για τον Νούκιο (η παιδεία του, η δράση του ως κωδικογράφου και επιμελητή εκδόσεων, ο ρόλος του στην Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας, το ταξίδι του στην Ευρώπη και το έργο του *Ἀποδημῖαι*) για τα οποία γίνεται λόγος και εδώ. — Μαρία Παναγιωτοπούλου, Ο Νίκανδρος Νούκιος και η μετάφραση του έργου Tragedia del Re Libero Arbitrio του Francesco Negri, στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνε-*

μοναστηριακές βιβλιοθήκες⁹ σε αυτήν την πλέον ορεινή και δυσπρόσιτη περιοχή του ελλαδικού χώρου, τα ευρυτανικά Άγραφα, η οποία όμως είχε γνωρίσει σημαντική ανάπτυξη δημογραφική, οικονομική, πολιτισμική στα χρόνια της οθωμανοκρατίας¹⁰, καθώς μάλιστα είχε σημειωθεί και πνευματική άνθηση με τις περίφημες σχολές των Αγράφων κατά τους 17^ο-18^ο αιώνες¹¹. Για τις ανάγκες λοιπόν της μελέτης αυτής έχουν επισημανθεί ποικίλες πληροφορίες και για άλλες βιβλιοθήκες μονών¹² και ναών¹³ αλλά και ιδιωτικών, όπως του Ευγενίου Γιαννούλη¹⁴ και του Αναστασίου Γορδίου, ο οποίος άλλωστε ως

δρίου, *Αργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986*, τ. Δ', Αργοστόλι 1991, σ. 39-67 — Της ίδιας, Ο Νίκανδρος Νούκιος και οι μύθοι του Αισώπου, στο Ν. Μ. Παναγιωτάκης (εκδ.), *Αρχές της Νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, τ. Α'-Β', Βενετία 1993 (στο εξής: Ν. Παναγιωτάκης [εκδ.], *Αρχές της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*), τ. Β', σ. 443-466.

⁹ Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, Η βιβλιοθήκη των εντύπων της μονής Μεγίστης Λαύρας του Αθω, *Μνήμων* 11 (1987) 83-122 (στο εξής: Τρ. Σκλαβενίτης, Η βιβλιοθήκη Μεγίστης Λαύρας). — Κατερίνα Ζαρίδη, Ατομικές και μοναστηριακές συλλογές βιβλίων στην Κέρκυρα τον 16^ο αιώνα, στο Τρ. Σκλαβενίτης - Κ. Στάικος (εκδ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 147-161 (στο εξής: Κ. Ζαρίδη, *Ατομικές και μοναστηριακές*).

¹⁰ Μαρία Παναγιωτοπούλου, Των Αγράφων μηνύματα άγραφα, στο Ελληνική Αγγελία - Μαρία Παναγιωτοπούλου (εκδ.), *Στ' Άγραφα... ένα ταξίδι. Αρχή του ταξιδιού: η Αργιθέα Αγράφων. Χάρτες - Τοπωνύμια των Αγράφων και Δημοτικά Τραγούδια της Αργιθέας. Πρακτικά Ημερίδας* (8-9 Αυγούστου 2018), Καρδίτσα 2018, σ. 11-22. Για την Ευρυτανία γενικότερα, βλ. Γ. Γιαννόπουλος, *Η Ευρυτανία στη διαδρομή της ευρύτερης εθνολογικής σύνθεσης και διοικητικής οργάνωσης*, Κατερίνη 2021.

¹¹ Χ. Καρανάσιος, Οι συνθήκες ανάπτυξης και ο χαρακτήρας της Παιδείας στην Ευρυτανία κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, στο *Όσιος Ευγένιος ο Αιτωλός και οι σχολαί των Αγράφων κατά την Τουρκοκρατία. Πρακτικά Συνεδρίου, Καρπενήσι, 7-9 Οκτωβρίου 2011*, τ. Α'-Β', Αθήναι 2014, τ. Α', σ. 79-101.

¹² Άλλη σημαντική μοναστηριακή βιβλιοθήκη είναι αυτή της μονής Προυσού, βλ. Ειρήνη Πιπερίγκου-Κυριαζή, *Παναγία Προσιώπισσα, Ιερά Μονή Προυσού Ευρυτανίας*, Αθήνα 2001, σ. 193-208. — Μαρία Παναγιωτοπούλου, Οφειλές στον Κύριλλο Καστανοφύλλη: Σκέψεις για τη ζωή και τη δράση του υπό το πρίσμα του 21^{ου} αιώνα, στο *Κύριλλος Καστανοφύλλης, Πρακτικά Ημερίδας*, Αθήνα 2016, σ. 89-101, όπου σχολιάζεται και το ενδιαφέρον του Καστανοφύλλη, ηγουμένου της μονής Προυσού στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, για την απόκτηση του *Ελληνική Νομαρχία*.

¹³ ΓΑΚ Ευρυτανίας, Συλλογή Ανάργυρου-Ιωάννη Μανουμή, *Κατάλογος παλαιούτων εκκλησιαστικών βιβλίων ν. Ευρυτανίας με σχόλια και σημειώσεις*. Καταγράφονται 75 χρονολογημένα και 13 αχρονολόγητα βιβλία, με παλαιότερο το *Μηναίον Νοεμβρίου* (1551) στον ναό Αγίας Παρασκευής Κερασόβου (σημ. Κερασόχωρι). Για την έκδοση, βλ. Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία* 309, α/α 4165.

¹⁴ Για τη βιβλιοθήκη του Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού στην Αγία Παρασκευή Γούβας Βραγγιανών που εμπλουτίστηκε από τον Αναστάσιο Γόρδιο και διασκορπίστηκε μετά τον θάνατο του τελευταίου, βλ. Π. Βασιλείου, *Ο μεγάλος διδάσκαλος του Γένους Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός και οι σπουδαιότεροι μαθητές των Σχολών των Αγράφων*, Αθήνα 1985 (στο εξής: Π. Βασιλείου, *Ο μεγάλος διδάσκαλος*), σ. 97, σημ. 127. Τμήμα της βιβλιοθήκης πήρε ο ιθακήσιος ιεροδιάκονος Δωροθέος Βουλιμαΐας.

βιβλιόφιλος είχε δηλώσει την προθυμία του να ξοδέψει θησαυρούς για βιβλία¹⁵. Τα συγκεντρωμένα στοιχεία αφορούν μεταξύ άλλων και τον δανεισμό βιβλίων αλλά και τη μεταφορά τους για ποικίλα αίτια από μονή ή ναό σε άλλη μονή. Η πλήρης παρουσίασή τους όμως και υπερβαίνει τους στόχους της μελέτης μας και απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση.

Περιοριζόμαστε εδώ —και σε σχέση με τη βιβλιοθήκη της μονής Τατάρνας— μόνο στην αναζήτηση πιθανών εκδοχών για τον τρόπο που τα δύο αντίτυπα του ΤΑΣ εντάχθηκαν σε αυτήν. Είναι ουσιαστικά η απαρχή της διερεύνησης ενός «δικτύου επικοινωνίας»¹⁶, του οποίου είναι γνωστά ήδη βασικά μέρη του, όπως ο συγγραφέας (άγιος Σάββας), ο εκδότης / τυπογράφος (Damian di Santa Maria)¹⁷ και ο επιμελητής (Νούκιος). Για τους αναγνώστες και χρήστες εύλογο είναι να υποθέσουμε πως ήταν οι εκάστοτε μοναχοί της Τατάρνας, ίσως όμως και άλλων μονών με τις οποίες οι Ταταρνιώτες διατηρούσαν σχέσεις, όπως φανερώνεται από τις πηγές. Αλλά προβάλλει ερευνητέο το ζήτημα από ποιους προσηλωθήκαν στη μονή Τατάρνας ή σε άλλη τα δύο αντίτυπα, πότε, πού και πόσο είχαν αυτά αγοραστεί¹⁸. Υπάρχουν όμως στα δύο βιβλία και τα σημάδια της φθοράς από την πολύχρονη χρήση αλλά και εμφανή τα σημεία συντήρησης, όπως η στάχωση, που βέβαια οδηγούν στον προβληματισμό πότε, πού και από ποιον έγινε. Τέλος εντοπίζονται στο ένα αντίτυπο σημεία σχολιασμού, επισημάν-

Αλλα βιβλία περιήλθαν στον κοτζάμπαση Ρεντίνας Δημήτριο Τσολάκογλου, η βιβλιοθήκη του οποίου καταστράφηκε με την πυρπόληση της οικίας του στα χρόνια του Αγώνα της ανεξαρτησίας.

¹⁵ Χ. Καρανάσιος - Ιωάννα Κόλλια (έκδ.), *Αναστάσιος Γόρδιος, Αλληλογραφία (1675-1728)*, τ. Α'-Β', Αθήνα 2011 (στο εξής: Χ. Καρανάσιος - Ι. Κόλλια [έκδ.], *Αναστάσιος Γόρδιος*), τ. Α', σ. 29. Για τη βιβλιοθήκη του Γορδίου γίνεται ατεκμηρίωτα λόγος πως περιελάμβανε 4.000 βιβλία, έντυπα και χειρόγραφα, στην ελληνική αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες (Π. Βασιλείου, *Ο μεγάλος διδάσκαλος* 71).

¹⁶ Μαρία Καλιαμπού, *Λαογραφία και ιστορία του βιβλίου: Μια διεπιστημονική προσέγγιση*, στο Γ. Βοζίκας (έκδ.), *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση - πεζογραφία - θέατρο). Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Αθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010)* [Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας 30], τ. Α'-Γ', Αθήνα 2013, τ. Α', σ. 483-496, εδώ 485.

¹⁷ Στ. Κακλαμάνης, *Αρχαιακές μαρτυρίες για τη ζωή του Ανδρέα Κουνάδη και του Δαμιανού Di Santa Maria*, στο Ν. Παναγιωτάκης (έκδ.), *Αρχές της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τ. Β', σ. 595-605 (στο εξής: Στ. Κακλαμάνης, *Αρχαιακές μαρτυρίες*). — Ενρο Layton, Andreas Koynadis and the Nicoliini da Sabbio, στο Τρ. Σκλαβενίτης - Κ. Στάικος (έκδ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 69-79.

¹⁸ Για τις τιμές εκκλησιαστικών βιβλίων βλ. ενδεικτικά Ειρήνη Παπαδάκη, *Η απογραφή βιβλίων του Μανόλη Γλυτζούνη*, στο Τρ. Σκλαβενίτης - Κ. Στάικος (έκδ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 117-128. — Κ. Ζαρίδη, *Ατομικές και μοναστηριακές 159-160*. — Σπ. Καρύδης, *Τα έντυπα 234*, όπου αναφέρονται 16 λίτρες στάρι ως τιμή αγοράς για ένα αντίτυπο ΤΑΣ στην Κέρκυρα το 1624. Βλ. επίσης εδώ σημ. 85.

σεων και διορθώσεων του τυπωμένου κειμένου. Έτσι εγείρεται επιπλέον και το ερώτημα ποιος ήταν ο σχολιαστής και πότε προέβη σε αυτές τις ενέργειες¹⁹.

Για πιθανές απαντήσεις κρίθηκε αναγκαία η αναδρομή σε ορισμένα ζητήματα της ιστορίας της μονής, της οποίας όμως αναπόσπαστο μέρος είναι η ανοικοδόμησή της (1969)²⁰ και η σύγχρονη παρουσία της, ταυτισμένη με τον ηγούμενο Δοσίθεο Κανέλλο, σημαντική μορφή της Ορθοδοξίας²¹, ο οποίος με τα δικά του συγγράμματα αποσκοπούσε στην ανάδειξη του οριοθετημένου —με βάση τη γνώση των Πατέρων και την εκκλησιαστική παράδοση— ορθόδοξου φρονήματος. Τον ίδιο σκοπό εξυπηρέτησε και με επανεκδόσεις, όπως του *Θεοτοκαρίου* του Αγαπίου Λάνδου (2002)²². Το ίδιο φανερώνει και η έκδοση *Ορθόδοξος πίστις και ζωή. Οι τρεις περί πίστεως λόγοι Ηλία του Μηνιάτη* (2005), στην εισαγωγή του οποίου ο Δοσίθεος εκθέτει αναλυτικά τον προβληματισμό του για τον σαφή ορισμό της Ορθοδοξίας²³.

Στη μέριμνά του αυτή εντάσσεται και η επανέκδοση²⁴ του ΤΑΣ 1545, στην οποία ο Δοσίθεος ως επιμελητής έχει προβεί σε διορθώσεις των αβλεψιών / λαθών²⁵ που εντόπισε στην έκδοση 1545 αλλά και σε

¹⁹ Αποτελεί αυτό και ένα σημείο σύγκρισης καθώς διαπιστώνεται η απουσία τέτοιων στοιχείων σε άλλα αντίτυπα του ΤΑΣ, όπως των δύο που απόκεινται στην Ε.Β.Ε. (Σπ. Καρύδης, Τα έντυπα 230-237).

²⁰ Η μονή ιδρυμένη το 1555-1556 ως κοινοβιακή και σταυροπηγιακή άκμασε δραματίζοντας σπουδαίο ρόλο στην περιοχή μέχρι την πλήρη καταστροφή της το 1823. Μετά την ανοικοδόμησή της κατά την οθωνική περίοδο και την κατάρρευσή της (1963) ανοικοδομήθηκε (1969) σε άλλη πλησιόχωρη θέση με ευθύνη του αρχιμανδρίτη Δοσιθέου Κανέλλου (Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι τῆς Τατάρνας Εὐρυτανίας*, Ἀθήναι 1978², σ. 174 [στο εξής: Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι*]).

²¹ Για τον Δοσίθεο Κανέλλο, βλ. *Το Ημερολόγιο - Αγιολόγιο* της Εταιρείας Βυζαντινών Μελετών Ν. Πρεβεζής 2020 αφιερωμένο στον Καθηγούμενο της Ιεράς Πατριαρχικής και Σταυροπηγιακής Μονής Τατάρνης Ευρυτανίας Γέροντα Δοσίθεο Κανέλλο: <https://www.orthodoxianewsagency.gr/ieres-mones/afieroma-ston-igoumeno-tis-monis-tatarnis-geronta-dositheo-kanello/>. — (και με αφορμή την εκδημία του) Αρχιμ. Γρ. Φραγκάκης, Αρχιγραμματεὺς τῆς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, «Στον Δοσίπολι Γέροντα Δοσίθεο τῆς Τατάρνης»: <https://ec-patr.org>.

²² Για τον Αγάπιο Λάνδο, βλ. Δέσποινα Κωστούλα, *Αγάπιος Λάνδος ο Κρης: συμβολή στη μελέτη του έργου του*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1983. Στη βιβλιοθήκη της μονής Τατάρνας εντοπίζεται αντίτυπο της έκδοσης Γλυκή 1775 (Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 102). Για την έκδοση, βλ. Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία* 251.

²³ Για τον Μηνιάτη βλ. εδώ σημ. 62.

²⁴ Απαιτείται μελλοντικά λεπτομερέστερη παρουσίαση της επανέκδοσης σε σύγκριση με την αρχική.

²⁵ Ο Δοσίθεος διαπιστώνει, εκτός της σωρείας λαθών στην έκδοση 1545, και τις αρνητικές συνέπειές της παράλληλα προς τις θετικές που επίσης αναγνωρίζει (Δ. Κανέλλος [έκδ.], *Τυπικόν* 30-31). Η τύπωση των βιβλίων δεν απέκλειε τα ποικίλα λάθη στον

σχολιασμό του κειμένου. Στην εισαγωγή του ο αρχιμανδρίτης Δοσίθεος εκθέτει την ιστορία της διαμόρφωσης του κειμένου, επισημαίνει τη σημασία του για την ορθόδοξη ευταξία, αλλά και εστιάζει στα ζητήματα που είχαν προκύψει από την ποικιλία της χειρόγραφης παράδοσης του κειμένου πριν την έκδοση αυτή. Αναγνωρίζει το σημαντικό έργο του Ανδρόνικου Νουκίου, του οποίου την ορθόδοξη πίστη ουδόλως αμφισβητεί, παραθέτοντας αυτούσιο τον πρόλογό του, κείμενο του οποίου έχει επισημανθεί η ιδιαίτερη σημασία καθώς ξεχωρίζει από άλλους προλόγους εκδόσεων ως «ουσιώδης αυθύπαρκτος προβληματισμός»²⁶, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται αναλογίες με άλλα παρόμοια κείμενα. Εστιάζεται λοιπόν η προσοχή μας στον πρόλογο του Νουκίου στο ΤΑΣ 1545, έχοντας βέβαια κατά νου και τη λειτουργικότητά του ως μέσου προβολής και διαφήμισης του βιβλίου στο πλαίσιο της εποχής εκείνης²⁷.

Το ΤΑΣ 1545 και ο Ανδρόνικος Νούκιος

Ο πρόλογος, ουσιαστικό στοιχείο της εκδοτικής τακτικής, σχετιζόταν άμεσα με τους στόχους τού κάθε τυπογράφου / εκδότη, δηλαδή τον σχεδιασμό, την αρτιότητα του κειμένου και της τυπογραφικής μορφής, την παραγωγή, τη διακίνηση και την προβολή της έκδοσης σε ορισμένο αναγνωστικό κοινό²⁸. Τους στόχους αυτούς του δικού του εκδότη / τυπογράφου επιδιώκει να εξυπηρετήσει και ο Ανδρόνικος, συνθέτοντας ουσιαστικά ένα κείμενο ρητορικό και απευθυνόμενο σε συγκεκριμένο αναγνωστικό – αγοραστικό κοινό, το οποίο είχε προφα-

οποιών τη διόρθωση προέβαιναν ήδη τότε με βάση τα χειρόγραφα ορισμένοι, διαγράφοντας ή σχολιάζοντας: Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου, στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα 1982 (στο εξής: *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*), σ. 283-293 (στο εξής: Τρ. Σκλαβενίτης, Η δυσπιστία), εδw 290 βλ. και εδw σημ.101.

²⁶ Αι. Κουμαριανού - Λ. Δρούλια - E. Layton, *Το Ελληνικό βιβλίο* 89.

²⁷ Γ. Δ. Μπώκος, Η «διαφημιστική» προβολή του βιβλίου κατά την τουρκοκρατία, στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, σ. 113-135 (στο εξής: Γ. Μπώκος, Η «διαφημιστική» προβολή). — Στέση Αθήνη, Η διαμόρφωση της σελίδας τίτλου του βιβλίου ως έκφραση αντίληψης για τη μετάφραση. Αφηγηματική πεζογραφία (18^{ος} αιώνας-1830), στο Τρ. Σκλαβενίτης - Κ. Στάικος (εκδ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 363-378, εδw 363-364. — Χριστίνα Μπάνου, Αντιλήψεις των Ιταλών τυπογράφων για τη διακόσμηση του βιβλίου ελληνικής γλώσσας, 16^{ος}-17^{ος} αιώνας, στο Τρ. Σκλαβενίτης - Κ. Στάικος (εκδ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 97-116, εδw 99-100. — Της ίδιας, Τακτικές ανάδειξης του εντύπου βιβλίου σε σύμβολο κύρους και εξουσίας από την Αναγέννηση έως τον Διαφωτισμό, *Τεκμήριον* 6 (2006) 99-112 (στο εξής: Χρ. Μπάνου, Τακτικές ανάδειξης), διαθέσιμο: <http://eprints.rclis.org/12262/>.

²⁸ Χρ. Μπάνου, Τακτικές ανάδειξης 107, 109.

νώς προσδιοριστεί σε συνεννόηση με τον εκδότη Δαμιανό. Αξίζει όμως να επισημανθεί μία λεπτομέρεια.

Όπως είναι γενικά αποδεκτό, τα εκκλησιαστικά βιβλία του 16^{ου} αιώνα υπήρξαν «το μεγάλο εκδοτικό στήριγμα για την εδραίωση του ελληνικού εντύπου»²⁹, επειδή τελικά το αγοραστικό κοινό τους ήταν πολύ ευρύτερο, καθώς το είδος αυτό βιβλίων επιτελούσε και άλλες λειτουργίες, πέραν της εκκλησιαστικής – λειτουργικής³⁰. Στην περίπτωση όμως του ΤΑΣ 1545 ρητά ο επιμελητής απευθύνεται στοχευμένα σε συγκεκριμένο κοινό «*Τοῖς ἐν τῷ ἁγιωτάτῳ κλήρῳ ἑναριθμουμένοις χριστιανοῖς ὀρθοδόξοις Ἀνδρόνικος Νούκιος ὁ Κερκυραῖος ἐν Κυρίῳ χαίρειν*». Αυτούς επιχειρεί να πείσει ο Ανδρόνικος και όντας ο ίδιος φορέας ικανής παιδείας ανθρωπιστικής³¹ χρησιμοποιεί για την πειθώ³² του βασικές αρχές της αριστοτέλειας ρητορικής, την επίκληση στη λογική, στο ήθος και στο συναίσθημα, στοχεύοντας όμως κυρίως στο ήθος, στο φιλότιμο θα λέγαμε σήμερα.

Κινούμενος στον εκδοτικό χώρο αλλά και επιτελώντας το εκκλησιαστικό οφφίκιο του αναγνώστη (που ελάχιστοι ήταν ικανοί και ήθελαν να αποκτήσουν)³³ της Αδελφότητας των Ελλήνων στη Βενετία, γνώριζε πολύ καλά ότι το διάστημα 1520-1545 είχαν ήδη εκδοθεί όλα τα λειτουργικά βιβλία της Ορθοδόξου Εκκλησίας³⁴, ο ίδιος μάλιστα το 1542 είχε επιμεληθεί την τέταρτη έκδοση του *Αποστόλου*³⁵. Διατυπώνει λοιπόν τον εύλογο προβληματισμό του για την επιλογή των προς έκδοση λειτουργικών κειμένων, για να εστιάσει την προσοχή στην ιδιαίτερη σημασία του *Τυπικού*, που θα λέγαμε ότι είναι *sine qua non*: «*Δι' οὐ δεῖ καὶ ταῖς ἄλλαις ἀπάσαις βίβλοις, λέγω δη ταῖς πρὸς ἐκκλησιαστικὴν συντεινούσαις ἀκολουθίαν, χρῆσθαι πρὸς δόξαν καὶ ἕμνον τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ, καλῶς καὶ ἀπταιστώως ἔχομεν*». Τονίζεται έτσι μία μεγάλη αντίθεση, η μεγίστη σημασία του βιβλίου σε αντιδιαστολή με τη μέχρι τότε ολιγορτία για την έκδοσή του. Μέσα όμως από την αντίθεση αυτή προβάλλεται και η αξία του δικού του εγχειρήματος, η πρόθεσή του να καλύψει το κενό αυτό και μάλιστα με

²⁹ Κ. Σταίικος, Ο χαρακτήρας του ελληνικού βιβλίου (15^{ου}-16^{ου} αι.), στο Τρ. Σκλαβενίτης - Κ. Σταίικος (εκδ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 57-67, εδῶ 64 και 66-67.

³⁰ Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Εικόνα και λόγος* 616.

³¹ Όπως αναλύεται και στη διατριβή μου, βλ. εδῶ σημ. 8.

³² Γ. Μπώκος, Η «διαφημιστική» προβολή 119-121.

³³ Τρ. Σκλαβενίτης, *Ανθολόγια και «συνθετικές»* 193.

³⁴ Συνολική ειδολογική παρουσίασή τους βλ. στο Τρ. Σκλαβενίτης, *Ανθολόγια και «συνθετικές»* 182-183.

³⁵ Φ. Ήλιοῦ, *Προσθήκες* 61-62. — Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία* 39 α/α 482.

τον καλύτερο τρόπο. Ίσως και να είχε λοιπόν τον προβληματισμό ενός τυπικάρη³⁶.

Αποφεύγει όμως να προσβάλει κάθε πρόσωπο αναμειγνυόμενο στις εκδόσεις παρόμοιων βιβλίων. Επιχειρώντας να ανιχνεύσει τα αίτια της ολιγορίας αναγνωρίζει το σπουδαίο έργο των ασχοληθέντων με τέτοιες εκδόσεις, αποκλείει το ενδεχόμενο να οφείλεται η ολιγορία σε ραθυμία (υποδηλώνεται έτσι αναφορά σε επιμελητές εκδόσεων) ή σε φειδώ χρημάτων και απουσία εμπορικού ενδιαφέροντος (υποδηλώνεται αναφορά σε εκδότες). Το κέρδος ωστόσο αποτελούσε κριτήριο βασικό για την επιλογή εκδόσεων, όπως επισημαίνει και ο Δοσίθεος Κανέλλος σχολιάζοντας τον ρόλο του εκδότη Δαμιανού³⁷.

Με τον κομψό αυτόν τρόπο όμως τονίζει ο Νούκιος τις αρετές του ίδιου ως επιμελητή και του Δαμιανού ως εκδότη. Ο Νούκιος δεν είναι ράθυμος, εκ του αντιθέτου είναι πρόθυμος για επίπονη εργασία. Ταυτόχρονα τόσο αυτός, όσο και ο εκδότης Δαμιανός αδιαφορούν για το κέρδος, ο εκδότης μάλιστα δεν φείδεται χρημάτων. Ενισχύεται έτσι η εντύπωση ότι κίνητρό τους για την έκδοση ήταν πρωτίστως η ενίσχυση της ορθόδοξης ευταξίας. Το σπουδαίο λοιπόν αυτό επιχείρημα του Νουκίου στοχεύει απευθείας στο ήθος του αγοραστή κληρικού, του κατ' εξοχήν αρμόδιου για την τήρηση της ευταξίας στη μονή ή στον ενοριακό ναό (ας σημειωθεί ότι ανάλογα δηλώνεται και από τον Δοσίθεο Κανέλλο στην επανέκδοση, όπου τονίζει τη βεβαιότητά του πως απευθύνεται σε ολίγιστους και δεν αποσκοπεί στο κέρδος).

Ενισχυτικά προς το επιχείρημα παρουσιάζεται από τον Νούκιο η μέθοδός του ως επιμελητή. Αφενός διαπιστώνει τα πολλά προβλήματα στη χειρόγραφη παράδοση «*τὸ βύβλον σπάνιον καὶ δυσεύρετον, ἀλλὰ καὶ μὴ ὑγιὲς καὶ πλήρες*», αφετέρου διατυπώνει εγγύηση πλήρους και υγιούς κειμένου, προϊόν κοπιαστικής κριτικής αντιπαραβολής χειρογράφων από τον ίδιο «*Ἡμεῖς γὰρ πολλὰ πονήσαντες καὶ διὰ πολλῶν ἄλλων ἀντιγράφων συγκρούσαντες διωρθώσαμεν*»³⁸. Ακολουθεί έτσι

³⁶ Στα νεότερα χρόνια «τυπικάρης» περίφημος στον Άγιο Ελισαίο ήταν ο Αλ. Παπαδιαμάντης που γνώριζε από μνήμης το *Τυπικό του αγίου Σάββα* (Α. Γ. Κεσελόπουλος, *Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης ως ψάλτης και τυπικάρης*: <https://enromiosini.gr/arthrografia>).

³⁷ Δ. Κανέλλος (έκδ.), *Τυπικόν* 29: «προσβλέπων οπωσδήποτε εις οικονομικά οφέλη εκ της πωλήσεως του βιβλίου».

³⁸ Την ίδια εγγύηση εκφράζει και ο επιμελητής του *Αποκόπου* (1509) Νικόλαος Καλλιέργης για την ποιότητα και τη σταθερότητα του κειμένου που προσφέρει (Α. van Gemert, Η αρχή της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας και ο *Απόκοπος* του Μπεργαδή, *Κονδύλοφόρος*, 14 (2015) 27-38, σ. 30).

προγενέστερα δείγματα φιλολογικής επιμέλειας³⁹ και συμβάλλει ως επιμελητής να τυποποιηθεί ένα ασταθές μέχρι τότε υλικό, καθιστώντας συνάμα το βιβλίο και ευκολότερα προσιτό στους αναγνώστες⁴⁰, όπως αναγνωρίζεται και από τον Δοσίθεο⁴¹.

Ο Ανδρόνικος ως κωδικογράφος⁴² ήταν έμπειρος της αντιπαροβολής χειρογράφων για την πληρέστερη και καλύτερη αποκατάσταση κειμένων, όπως και ο ίδιος σχολιάζει στο έργο του *Άποδημίοι* αναφορικά με τον Άγγελο Βεργίλιο⁴³. Αποτελεί βέβαια θέμα ανοικτό για διερεύνηση η προέλευση των χειρογράφων⁴⁴ που ο Νούκιος αντιπαράβαλε συγκροτώντας το κατά το δυνατόν «τέλειο» κείμενο απαραίτητο για την τελική εκτύπωση του *Τυπικού*. Το ταξίδι των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χειρογράφων βιβλίων, όχι μόνο από τις αγιορειτικές βιβλιοθήκες⁴⁵, υπήρξε συνεχές και διαρκές με πολλαπλές αφετηρίες και κατευθύνσεις. Για παράδειγμα, από τη μονή Τατάρνας εστάλησαν με ευθύνη του Αναστασίου Γορδίου και ως αντίδωρο στον ευεργέτη της μονής Νικόλαο Μαυροκορδάτο 22 χειρόγραφα που ο ηγεμόνας είχε

³⁹ Στ. Κακλαμάνης, Από το χειρόγραφο στο έντυπο: το παιχνίδι των γραφών. Τα ιδιαίτερα εκδοτικά προβλήματα κειμένων που έχουν παραδοθεί σε χειρόγραφο και έντυπη μορφή, στο Η. Eideneier – U. Moennig – N. Τουφεξής (εκδ.), *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής, αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόσιας γραμματείας, Πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi IVa, Αμβούργο 28-31.1.1999*, Ηράκλειο 2001, σ. 101-186, εδώ 112-113.

⁴⁰ Διαδραμάτισε έτσι ως επιμελητής τον ιδιαίτερα σημαντικό αυτόν ρόλο, για τη σημασία του οποίου βλ. B. Richardson, *Τυπογραφία, συγγραφείς και αναγνώστες στην Ιταλία της Αναγέννησης*, μτφρ. Ειρήνη Παπαδάκη, Αθήνα 2014, σ. 395-396 και 407-408.

⁴¹ Δ. Κανέλλος (έκδ.), *Τυπικόν* 30-31.

⁴² Βλ. εδώ σημ. 8.

⁴³ Για τον Βεργίλιο, που έδρασε στην αυλή του Γάλλου βασιλιά Φραγκίσκου Α΄, βλ. Κ. Σπ. Στάικος, *Η πνευματική πορεία του Γένους. Με όχημα το χειρόγραφο και το έντυπο βιβλίο, τ. Α΄: 13^{ος} αιώνας – μέσα 16^{ου}*, Αθήνα 2017 (στο εξής: Κ. Στάικος, *Η πνευματική πορεία*), σ. 312-314. Για το *Άποδημίοι* βλ. εδώ σημ. 8.

⁴⁴ Μία περιεκτική εικόνα της χειρόγραφης παράδοσης του σαββαϊτικού τυπικού δίνεται από τον Fr. J. García Bóneda, *Πάθος και Ανάσταση: ιστορική εξέλιξη της βυζαντινής μνημογραφίας της Μεγάλης Εβδομάδας και της Εβδομάδας της Διακαινησίμου*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2007, σ. 97-104. Ενδιαφέρον είναι και ότι έχει ενταχθεί σε επιχειρησιακό πρόγραμμα η σύνταξη τράπεζας για τη χειρόγραφη παράδοση του *Τυπικού* από το Α.Π.Θ. (Υπ. Ανάπτυξης & Επενδύσεων, Αθήνα, 12/12/2019, Α.Π.: 6541, ΑΔΑ :90Α946ΜΤΑΡ-8ΡΠ).

⁴⁵ Ζ. Μελισάκης, *Διασπορά ελληνικών χειρογράφων του Αγίου Όρους: Δίκτυα μετακίνησης κωδίκων από τις αθωνικές μονές στον χώρο της καθ' ημάς Ανατολής και στη Δύση* <https://kripis2.anavathmis.eu/4-4/>.

επιλέξει με βάση τον κατάλογο ο οποίος του είχε προαποσταλεί από τον Γόρδιο⁴⁶.

Ο Νούκιος επίσης ως άνθρωπος της εποχής του αναφέρεται και στην αξία της τυπογραφίας τόσο για την αναπαραγωγή και εύκολη διάθεση βιβλίων χρήσιμων στο ορθόδοξο κοινό «*τοῖς πᾶσιν εὐπόριστον*» όσο και για τον πολλαπλασιασμό τους με τις επανεκδόσεις «*καὶ ἐξ αὐτῆς, ὡς ἀπὸ τινὸς στελέχους γονιμωτάτου, μυριάς ἄλλας ἀναφωμένας φανῆναι*». Έχει συνεπώς πλήρη επίγνωση της δυναμικής της τυπογραφίας ως του νέου μέσου μαζικής παραγωγής και άμεσης διάδοσης ομοιόμορφων κειμένων⁴⁷ σε ένα κοινό διευρυμένο κατά πολύ σε σχέση με εκείνο του χειρογράφου, το οποίο επίσης γνώριζε πολύ καλά ως επαγγελματίας αντιγραφέας κωδίκων⁴⁸. Σεμνυνόμενος δηλώνει πως άλλοι τον παρότρυναν για την έκδοση αυτή, αλλά και αναγνωρίζει τη συμβολή του *φιλοχρίστου ἀνδρός*⁴⁹ Δαμιανού ως συνεργού.

⁴⁶ Χ. Καρανάσιος - Ι. Κόλλια (έκδ.), *Αναστάσιος Γόρδιος*, τ. Α', σ. 37 και τ. Β', σ. 970 όπου η αναφορά για τα βιβλία «*τὰ δε τοῦ τύπου 10 καὶ 8 καὶ 4 σημειωθέντα καὶ με κατάλογον αὐτῶν ἰδιαίτερον*». — Χ. Καρανάσιος, Η βιβλιοθήκη του Νικολάου Μαυροκορδάτου και ο εμπλουτισμός της με έντυπα και χειρόγραφα μονών Θεσσαλίας και Ευρυτανίας, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 11 (2014) 107-119, σ. 111-114. Για ανάλογη σχέση του Μαυροκορδάτου με τη μονή Μεγίστης Λαύρας και την πρόσκτηση βιβλίων βλ. Τρ. Σκλαβενίτης, Η βιβλιοθήκη Μεγίστης Λαύρας 96. Για τις δύο βιβλιοθήκες του ηγεμόνα βλ. και L. Augliera, Έλληνες και Ελληνικά βιβλία στα επιστημονικά και φιλολογικά περιοδικά της Βενετίας του 18^{ου} αιώνα, στο Τρ. Σκλαβενίτης - Κ. Στάικος (εκδ.), *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 245-263 (στο εξής: L. Augliera, Ελληνικά βιβλία), εδώ 256.

⁴⁷ Ιδιότητα η οποία μετέτρεπε ταυτοχρόνως την τυπογραφία σε όργανο της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας (Χρ. Μπάνου, *Τακτικές ανάδειξης* 101 και 109).

⁴⁸ Κινείται έτσι κι αυτός στο μεταίχμιο που περιγράφει ο Α. Τσελίκας, Από το χειρόγραφο στο έντυπο, στο *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, σ. 91-100.

⁴⁹ Πρβλ. και την αναφορά του Δημητρίου Ζήνου για τον ρόλο του Δαμιανού στην έκδοση της *Οκτωήχου* 1523, σύμφωνα με την οποία ο Δαμιανός μετά τον θάνατο του γαμπρού του Ανδρέα Κουνάδη χορηγεί αφειδώς «*διὰ φιλανθρωπίας καὶ πρὸς τὰ θεῖα γράμματα σπουδῆν*» (Στ. Κακλαμάνης, Τριβώλης - Δεφαράνας - Βεντράμος, Τρεις Έλληνες λαϊκοί στιχουργοί στη Βενετία του 16^{ου} αιώνα [στα ιταλικά], διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης 1989 [στο εξής: Στ. Κακλαμάνης, Τριβώλης - Δεφαράνας - Βεντράμος], χωρίς σελιδαρίθμηση), όπου πίσω από τη φράση ανιχνεύονται τα οικονομικά κίνητρα, επιχειρηματικά αλλά και βιοποριστικά του Δαμιανού. Ανάλογα κίνητρα με παρόμοιο τρόπο διατυπωμένα ανιχνεύονται σε πρόλογο έκδοσης της Καινής Διαθήκης του Μαξίμου Καλλιουπολίτη (U. Moenig, Η δεύτερη έκδοση της Καινής Διαθήκης σε μετάφραση του Μάξιμου Καλλιουπολίτη [Λονδίνο 1703]: Πληροφορίες για τη χρηματοδότηση, στο Τρ. Σκλαβενίτης - Κ. Στάικος [εκδ.], *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο*, σ. 205-216, εδώ 205-206).

Επισημαίνει και πάλι τη σημασία του βιβλίου, τονίζοντας πως με το ΓΑΣ ρυθμίζεται το βασικό θέμα της αγρυπνίας και της νηστείας⁵⁰: «*τίς γὰρ οὐκ οἶδεν, ὃ φίλοι καὶ σεβάσιμοί μοι πατέρες, ὡς οἶον τίς στάθμη καὶ κανὼν καὶ τύπος ἐστὶ τοῖς ὀρθοδόξως ζῆν προαιρουμένοις; Δι' αὐτῆς γὰρ ἐστὶν εἰδέναι πότε δεῖ κρεῶν καὶ ἰχθύων ἐναίμων γεύεσθαι καὶ ποτ' οὐχί, καὶ πότε ἐορτασίμους ἄγειν ἡμέρας καὶ πότε νηστίμους, καὶ πότε παννυχίαιν ἀγρυπνίας καὶ δοξολογίας χρῆσθαι καὶ πότε οὐ*». Αυτό το ιδιαίτερα σημαντικό για τους πιστούς ορθοδόξους θέμα της νηστείας προκάλεσε και την αναζήτηση κάποιου αναγνώστη στη μονή Τατάρας, ο οποίος υπογράμμισε τι ορίζεται για τη νηστεία της Διακαινησίμου Εβδομάδας και της Μεσοπεντηκοστής⁵¹.

Τέλος ο Νούκιος επαναλαμβάνει την ωφελιμότητα της έκδοσης, αλλά και εξαπολύει ἔμμεσα δηκτικό σχόλιο κατά πιθανών επικριτών⁵²: «*ἵνα μὴ τοῖς πρὸς πάντα μεμψιμοίρωσ ἔχουσι, καὶ δίκην κυνὸς λακαίνης τὰ τῶν πέλας ἐλλείμματα ῥινηλατοῦσιν, οὐκ ἀπεικότως ἀπειρόκαλοι φανείημεν*»⁵³. Αν υπονοείται εδώ ο Παχώμιος Ρουσάνος, έχουμε μία ένδειξη ιδεολογικής διαφοροποίησης δύο υπερμάχων της Ορθοδοξίας απέναντι στη «νέα τεχνολογία» της εποχής τους, τις δυνατότητες αλλά και τα προβλήματα που προέκυπταν από τη χρήση της⁵⁴. Ο Νούκιος όμως πέραν των θετικών σημείων της τυπογραφίας, αναγνωρίζει ως πιθανή την παρείσφρηση λαθῶν, τυπογραφικών και ορθογραφικών, ζητώντας την επιείκεια «*ὡς δὲ ἡμέτερον ἄν εἴη μὴ τὸν ἡμῶν κάματον ἐκφανλίζειν, τοῦτο καὶ μάλα καλῶς οἶδα, εἰ τί που καὶ ἡμᾶς*

⁵⁰ Για τούτο ἄλλωστε και ο ηγούμενος Δοσίθεος εἶχε ἤδη εκδώσει το *Διάταξις της Αγρυπνίας κατά Το Τυπικόν της εν Ιεροσολύμοις Λαύρας του Οσίου και Θεοφόρου Πατρὸς ἡμῶν Σάββα του Ηγιασμένου*, Αθήνα 1993.

⁵¹ Υπογραμμίσεις με μπλε στυλό στη σ. 341 του πλήρους αντιτύπου για το οποίο βλ. εδώ στη συνέχεια.

⁵² Για την καχυποψία ορισμένων κύκλων απέναντι στην τυπογραφία και τις επικρίσεις τους, βλ. Τρ. Σκλαβενίτης, Η δυσπιστία 283-293. — Τρ. Σκλαβενίτης, Η βιβλιοθήκη Μεγίστης Λαύρας 95.

⁵³ Ενδιαφέρον το σχόλιο του Δοσιθέου ότι πρόκειται για τα θηλυκά κνηγετικά σκυλιά Λακωνίας με παραπομπή στο έργο Ξενοφώντος *Κνηγετικός*, κεφ.10.1 και 3 (Δ. Κανέλλος (έκδ.), *Τυπικόν* 29). Στοιχείο που μας ωθεί στην υπόθεση πως πιθανότατα και ο Ανδρόνικος ἤξερε την αναφορά.

⁵⁴ Εκτιμάται πως ο Ρουσάνος, από τους κύριους πολέμιους της τύπωσης βιβλίων, εκπροσωπεῖ εκείνον τον τύπο του ορθοδόξου που, με πόλο το Βυζάντιο, πιστεύει στη συντήρηση σαν μέσο επιβίωσης του Γένους, σε αντίθεση (και σε αντιπαράθεση) προς την προοδευτική πτέρυγα που, με πόλο τη Βενετία, κατευθύνει τις ἐλπίδες στη δυτική ἑνταξί (Ν. Λούντζης, *Εκκλησιαστική Διαιτησία του 1553 στη Μονή Αγίου Γεωργίου Κρημνῶν, στο Παχώμιος Ρουσάνος: 450 χρόνια από την κοίμησή του (1553). Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου*, Αθήνα 2005, σ. 179-189, εδώ 179-180). Ο Νούκιος όμως φαίνεται να διαφοροποιείται και από τις δύο αυτές τάσεις κινούμενος σε ένα ενδιάμεσο πλαίσιο.

γράμμα διεστραμμένον, ἢ καὶ μὴ καλῶς πρὸς ὀρθογραφίαν ἔχον παρέδραμε, ἀλλὰ τὸ ἐλλιπὲς ἀποπληροῦν καὶ πρὸς ἡμᾶς εὐγνωμόνως ἔχειν, ὡς αἰτίους γενομένους ταύτην τὴν ψυχωφελῆ τυπωθῆναι βίβλον»⁵⁵. Τελειώνει ζητώντας ἀπὸ τους αγοραστές κληρικούς τὴν αἰώνιο μνημόνευση γιὰ τον ἴδιο ἀλλὰ καὶ γιὰ τον Δαμιανὸ «ἔσται δ' οὖν τοῦτο, ἂν τὸ βιβλίον ἀσπασίως τύχητ' ὠνησάμενοι, κἄν ταῖς ἱεραῖς μυσταγωγίαις ἀμφοτέρων ἡμῶν μνεῖαν οὐκ ὀκνήσητε ποιήσασθαι».

Προβάλλεται συνεπῶς ὁ Νούκιος ὡς ὀρθόδοξος πού ενδιαφέρεται μόνο γιὰ τὴν εὐταξία καὶ τὸ μήνυμα αὐτὸ προσλαμβάνει καὶ ἀποδέχεται ἀναμιφισβήτητα ὁ γιγόμενος Δοσίθεος Κανέλλος, ἐπιμελητὴς τῆς ἐπανεκδόσης τοῦ ΤΑΣ 2006. Φαίνεται ὅμως ἔτσι ἐμφανέστερα καὶ ὅτι ὁ Νούκιος σὲ διάστημα πενταετίας κινήθηκε ἰδεολογικά μεταξὺ δύο ἄκρων. Με τὴν ἐκδοση ΤΑΣ 1545 ὡς πυλώνας τοῦ προβάλλει ἡ Ὀρθοδοξία. Σχετικὴ ἀλλωστε υπῆρξε καὶ ἡ στάση τοῦ στὶς διελκυστίνδες μεταξὺ φιλοκαθολικῶν καὶ ἀνθωνωτικῶν, ἐξαιτίας τῶν ὁποῖων διαταρασσόταν ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα τῆς Βενετίας. Ὁ Νούκιος ἦταν ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς πού συνέβαλαν, σὸν βαθμὸ πού ὁ καθένας μπορούσε, νὰ διατηρηθεῖ ὁ σταθερὸς προσανατολισμὸς τῆς κοινότητας τῶν Γραικῶν σὴν ὀρθόδοξη πίστι⁵⁶. Διαχωρίζεται ἔτσι ἀπὸ τὶς ἐπιλογές τοῦ ἐπίσης Κερκυραίου (καὶ συγγενούς τοῦ ἐξ ἀγχιστείας) Ἀντωνίου Ἐπάρχου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπικεντρωθεῖ τὴν ἴδια ἐκεῖνη περίοδο σὴν συγκέντρωση χειρογράφων με ἐνωτικὸ προσανατολισμὸ⁵⁷. Ἀς σημειωθεῖ

⁵⁵ Παρόμοιοι ὄφους καὶ σκοποὺ εἶναι τὰ σημειώματα σὲ κώδικες ὅπου ζητεῖται ἀπὸ τον μελλοντικὸ ἀναγνώστη ἡ μνημόνευση τοῦ κωδικογράφου ἢ τὸ δωρητὴ ἀλλὰ καὶ ἡ συγχώρησις τοῦ κωδικογράφου γιὰ παρεισφρήσαντα λάθη (Φ. Δημητράκοπουλος, Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἱερᾶς μονῆς Δουσίκου, *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν μελετῶν* 5 (=εἰς μνήμην Γ.Τ. Κόλια) (1974-1975) 403-426, σ. 416-417 καὶ 420 (στο ἐξῆς: Φ. Δημητράκοπουλος, Ἡ βιβλιοθήκη).

⁵⁶ Ὁ σημαντικὸς ρόλος τοῦ Νουκίου σὴν διαφύλαξη τοῦ ὀρθόδοξου προσανατολισμοῦ τῆς Ἀδελφότητας ἀναλύεται καὶ σὴν διατριβῇ μου, γιὰ τὴν ὁποία βλ. ἐδῶ σημ. 8. Γιὰ τὴν Ὀρθοδοξία καὶ τὴν Ἀδελφότητα, βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθόδοξης Ἀδελφότητας τῆς Βενετίας (1498-1953), *Τα Ἱστορικά* 11 (1989) 243-264. — Ν. Ε. Καραπιδάκης, Ἡ Ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Βενετίας. Σύντομη ὑποκειμενικὴ ἱστορία, σὸ Χρ. Μποκόρος - Χρ. Μπότσογλου, *illuminated shadows. Ζωγραφικὴ ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Σωτήρη Φέλιου*, χ.τ. 2011, σ. 13-15. — Κ. Στάικος, *Ἡ πνευματικὴ πορεία* 245-248, γιὰ τον ρόλο τοῦ Νουκίου, καὶ 347-378 γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα Βενετίας.

⁵⁷ Θέμα πού ἐπίσης προσεγγίζεται σὴν διατριβῇ μου, βλ. ἐδῶ σημ. 8. Γιὰ τον φιλενωτικὸ προσανατολισμὸ τοῦ Ἐπάρχου βλ. καὶ Α. Α. Ευσταθίου, Ρητορικὲς πραγματεῖες ἀπὸ τὸ Βυζάντιο σὴν Δύση (15^{ος}-16^{ος} αἰῶνας), σὸ Dora E. Solti (ἐκδ.), *Studia Hellenica - Το Βυζάντιο καὶ ἡ Δύση. Εἰσηγήσεις σὴν ἑλληνικά κατὰ τὸ 5^ο Συνέδριο με τίτλο «Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ Δύση» (23-27 Νοεμβρίου 2015)* [Antiquitas - Byzantium - Renascentia XXV], Βουδαπέστη 2016, σ. 25-34, ἐδῶ 31.

επίσης ότι στο ενδιάμεσο (1548) ο Νούκιος συνεργάστηκε με τους επίσης ορθοδόξους Βασίλειο Βάρελι και Νικόλαο Μαλαξό⁵⁸.

Καθίσταται έτσι, φαινομενικά, πιο δύσκολο να απαντηθεί το ερώτημα γιατί ο Νούκιος το 1551 στην Κέρκυρα ασχολήθηκε με το απαγορευμένο από την Ιερά Εξέταση *Tragedia del Re Libero Arbitrio* του Francesco Negri, έργο διαπνεόμενο από τις ιδέες της Θρησκευτικής Μεταρρύθμισης αλλά και με έντονα αιχμηρό αντικληρικό πνεύμα. Το μετάφρασε κατά λέξη σχεδόν ως *Τραγωδία εις την Αύτεξουσίον ἀναίρεσιν*, ερχόμενος έτσι σε ουσιαστική επαφή με μία εμβληματική, όπως χαρακτηρίζεται σήμερα, μορφή της ιταλικής διανόησης του 16^{ου} αιώνα, τον Francesco Negri⁵⁹. Συγκλίνει στο σημείο αυτό ο Νούκιος με τον Francesco Negri, ο οποίος, όντας Βενεδικτίνος μοναχός εμφορούμενος από το πνεύμα του ουμανισμού, είχε αρχίσει την κριτική αμφισβήτηση του Ρωμαιο-Καθολικισμού για να καταλήξει εξόριστος φυγιάς οπαδός των νέων θρησκευτικών ιδεών.

Μία πιθανή ερμηνεία είναι πως ο Νούκιος, επηρεασμένος από όσα είδε και άκουσε στη διάρκεια του ταξιδιού του στην Ευρώπη⁶⁰, είχε υποχωρήσει από την Ορθοδοξία του. Θεωρώ όμως πως είχε παραμείνει μέχρι τέλους συνειδητός ορθόδοξος και με τη μετάφραση αυτή, στην έκδοση της οποίας ίσως σκόπευε, ήθελε να προσφέρει στους ορθοδόξους ένα ακόμη όπλο κατά του Παπισμού, εναντίον του οποίου ασκείται με το κείμενο δριμύτατη κριτική με καυστική σάτιρα⁶¹. Παράλληλα όμως ίσως ήθελε ο Ανδρόνικος να στηλιτεύσει τα κακώς κείμενα και της Ορθοδόξου Εκκλησίας, για ορισμένα από τα οποία είχε άμεση, προσωπική εμπειρία καθώς μερικά από αυτά είχαν ταλανίσει και την Αδελφότητα. Διαπιστώνεται εδώ αναλογία με τον Ηλία Μηνιάτη (1699-1714) «Οι νεώτεροι χριστιανοί μοιάζουν με τους ειδωλόλατρες τόσο πολύ στα ελαττώματα ... στην εποχή μας η πίστις μας περιορίζεται μόνον στα εξωτερικά έργα»⁶².

⁵⁸ Στ. Κακλαμάνης, Τρεις πρώτες εκδόσεις (1548-1549) από το τυπογραφείο του Βασιλείου Βάρελι και ο Μητροφάνης Καισαρείας, *Θησαυρίσματα* 20 (1990) 218-252. Οι φιλικές και ιδεολογικές συμπορεύσεις του Νουκίου με τα δύο αυτά πρόσωπα εξετάζονται και στη διατριβή μου, για την οποία βλ. εδώ σημ. 8.

⁵⁹ P. Scotton, *La tragedia del libero arbitrio di Francesco Negri*, στο E. Zucchi – Elisabetta Selmi (εκδ.), *Convegno Allegoria e teatro tra Cinque e Settecento: da principio compositivo a strumento esegetico, Padova 11-12 dicembre 2014*, Bologna 2016, σ. 27-38. — V. Voza, *Note per una biografia di Francesco Negri da Bassano nel fermento riformistico della Congregazione cassinese*, *Benedictina* 63.2 (2016) 217-228.

⁶⁰ Το ταξίδι σχολιάζεται διεξοδικά στη διατριβή μου, για την οποία βλ. εδώ σημ. 8.

⁶¹ Όπως υποστήριξα και στη διατριβή μου, για την οποία βλ. εδώ σημ. 8.

⁶² Απόδοση από τον Δοσίθεο Κανέλλο, *Ορθόδοξος πίστις και ζωή οι τρεις περί πίστεως λόγοι Ηλία του Μηνιάτη*, Αθήνα 2005, σ. 395. Για την απήχηση των διδασχών του Μηνιάτη, βλ. L. Augliera, *Ελληνικά βιβλία* 255.

Τα δύο αντίτυπα του ΤΑΣ 1545 στη μοναστηριακή βιβλιοθήκη Τατάρνας

Με τα δύο αντίτυπα ΤΑΣ που εντοπίστηκαν, όπως ήδη έχει αναφερθεί, στη βιβλιοθήκη της μονής Τατάρνας⁶³, συμπληρώνεται ο «χάρτης» αντιτύπων της έκδοσης⁶⁴. Στον εντοπισμό τους βοήθησαν δύο χρήσιμοι αλλά ελλιπείς κατάλογοι. Ο ένας⁶⁵ περιλαμβάνει τα βιβλία, έντυπα και χειρόγραφα, που υπήρχαν στη βιβλιοθήκη από το 1908 μέχρι το 1950. Η καταγραφή των βιβλίων επικυρώνεται στις 15-7-51 με υπογραφές του Βησσαρίωνος Ζαρκαδούλα, ηγουμένου τότε της μονής⁶⁶, του μοναχού Δοσιθέου Αγγελάκη⁶⁷ και με σφραγίδα της μονής. Ακολουθεί δήλωση ότι τα βιβλία παρελήφθησαν τη 19^η Νοεμβρίου 1960 με υπογραφή δυσανάγνωστη του παραλαβόντος πιθανότατα ιερέως⁶⁸. Το ΤΑΣ 1545 στον κατάλογο αυτόν εμφανίζεται στην 65^η εγγραφή ως «*Τυπικόν και Απόρρητα*» και στη στήλη καταγραφής συγγραφέων αναφέρεται «*Ανδρέου Κουνάδου*».

Στον δεύτερο και δημοσιευμένο κατάλογο⁶⁹, περιέχονται 694 καταγραφές για τα έντυπα και 33 για τα χειρόγραφα⁷⁰. Σημαντική είναι η πληροφορία του καταγραφέα ότι σε μία πρώτη επίσκεψή του στη μονή⁷¹ (1929) —και σύμφωνα με πληροφορίες των τότε μοναχών— η βιβλιοθήκη περιείχε περί τους 1.000 τόμους ποικίλων βιβλίων, κυρίως θεολογικών, ιστορικών και κοινωνιολογικών, όπως ο ίδιος διαπίστωσε προχειρώς⁷². Τρεις δεκαετίες περίπου αργότερα (1968) ο καταγραφέας

⁶³ Για τον εντοπισμό των αντιτύπων, βλ. εδώ σημ. 3. Έχει οπωσδήποτε ενδιαφέρον ο τρόπος συγκρότησης της βιβλιοθήκης αυτής, αλληλένδετος και αυτός με την ιστορική περιπέτεια της μονής, στο παλαιό τμήμα της οποίας, όσο γλύτωσε από τις κατά καιρούς καταστροφές που υπέστη η μονή, εντοπίζονται και άλλες εκδόσεις 16^{ου}-17^{ου} αιώνα.

⁶⁴ Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία* 439 α/α 5860.

⁶⁵ ΓΑΚ Ευρυτανίας, Συλλογή Ανάργυρου-Ιωάννη Μαυρομούτη, *Κατάλογος βιβλίων της Βιβλιοθήκης της Ιεράς Μονής Τατάρνας «Γενέσιον της Θεοτόκου» 1950*, φωτοτυπία χειρογράφου 11 σελίδων με 615 καταγραφές βιβλίων εντύπων και χειρογράφων.

⁶⁶ Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 173.

⁶⁷ Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 174.

⁶⁸ Πρόκειται μάλλον για τον ιερέα Τριποτάμου (παλιά ονομασία οικισμού Τατάρνα) Γεώργιο Κ. Πάξιο, που διετέλεσε διαχειριστής της μονής το διάστημα 1960 - Απρίλιος 1968 (Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 174).

⁶⁹ Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 102-122 και 123-126, κατάλογος 33 χειρογράφων.

⁷⁰ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 1872 η βιβλιοθήκη εντύπων της μονής Δουσίκου είχε 555 σώματα - 685 τόμους, ενώ το 1974 αναφέρονται 1.300 τόμοι (Φ. Δημητρακόπουλος, *Ἡ βιβλιοθήκη* 414).

⁷¹ Η μονή τότε αποτελούσε εξέλιξη του κτιριακού συγκροτήματος που ανοικοδομήθηκε επί Όθωνος, εδώ σημ. 20.

⁷² Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 11.

επισκέφτηκε πάλι τη μονή, η οποία στο μεταξύ είχε καταρρεύσει (1963), και συντάσσει επί τόπου τον κατάλογο της βιβλιοθήκης, την οποία περιγράφει ως περιέχουσα «αρκετά βιβλία και μερικά χειρόγραφα, κατάλοιπα της άλλοτε πλούσιας και λίαν αξιόλογης βιβλιοθήκης»⁷³. Δηλώνει ότι δεν είχε σκοπό την με επιστημονική ακρίβεια βιβλιογράφηση των εντύπων και χειρογράφων, αλλά μόνο την παρουσίασή τους με τα βασικά τους στοιχεία, τα οποία προσδιορίζει: τίτλος, τόπος έκδοσης, εκδότες και τυπογραφεία, χρονολογία έκδοσης και το είδος της βιβλιοδεσίας⁷⁴. Ειδικά για τη χρονολογία επισημαίνει ότι αντικατέστησε με αραβικά στοιχεία «τις μακροσκελείς χρονολογίες με λατινικούς ή ελληνικούς αριθμούς». Τέλος δίνεται η πληροφορία ότι «ο μεγαλύτερος αριθμός βιβλίων και χειρογράφων ... προέρχεται από δωρεά της βιβλιοθήκης του αιοδύμου μητροπολίτου Ναυπακτίας και Ευρυτανίας Ανθίμου Ολυμπίου»⁷⁵.

Η τελευταία επισήμανση για τη δωρεά μπορεί να αποτελέσει κριτήριο για έναν πρώτο διαχωρισμό των βιβλίων καθώς ο κατάλογος περιέχει εκδόσεις 16^{ου}-19^{ου} αιώνα, που σίγουρα θα μπορούσαν να ανήκουν στη δωρισμένη βιβλιοθήκη, αλλά και νεότερες εκδόσεις του 20^{ου} αιώνα⁷⁶, που βέβαια δεν μπορεί να ανήκαν στη βιβλιοθήκη του μητροπολίτη Ανθίμου (1852-1881). Εγείρεται όμως και το ερώτημα αν το ΤΑΣ 1545, το ένα ή και τα δύο αντίτυπα, προϋπήρχε στη μονή πριν τη δωρεά της βιβλιοθήκης του Ανθίμου ή περιήλθε σε αυτή με τη δωρεά.

Όπως και να έχει, με βάση τα κριτήρια του καταγραφέα το ΤΑΣ 1545 εμφανίζεται (346^η θέση) και περιγράφεται έτσι: «ΚΟΥΜΑΔΟΥ (sic) ΑΝΔΡΕΟΥ: *Τυπικόν και τα απόρρητα*. Ενετήσιν εν οικία Ιωάννου Αντωνίου και Πέτρου των σαβιέων και αυταδέλων, αφκε΄ Ιαν.δ΄ (=1525) υπάρχει στην γ΄ από του τέλους άγραφη σελίδα. Διπλές

⁷³ Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 13.

⁷⁴ Αποφεύγει όμως, όπως σημειώνει, την παράθεση μακροσκελών τίτλων που υπάρχουν σε πολλά, παλαιά ιδίως έντυπα. Επισημαίνει επίσης και άλλες παραλείψεις του σχετιζόμενου με τον τόπο έκδοσης, τους εκδότες-τυπογραφεία, το σχήμα, την βιβλιοδετική κατάσταση. Επιπλέον περιγράφει το σύστημα καταγραφής για τα έντυπα, που καταγράφονται «κατ' αλφαβητική σειρά ονόματος συγγραφέα ή όπου δεν υπάρχει τούτο, του τίτλου των». Για τα χειρόγραφα η καταγραφή γίνεται «κατά το πλείστον, κατά χρονολογική σειρά γραφής ή αντιγραφής των», ενώ για εφημερίδες, περιοδικά και έργα ανώνυμα η καταχώρηση γίνεται σύμφωνα με τα αρχικά στοιχεία του τίτλου.

⁷⁵ Βλ. ενδεικτικά <https://www.parembasis.gr/index.php/el/metropolis/history>.

⁷⁶ Από αυτές πάλι ορισμένες χρονολογικά είναι κατά μερικά έτη μεταγενέστερες της πλήρους καταστροφής της μονής (1963). Συνεπώς εντάχθηκαν στη νεότερη βιβλιοθήκη που άρχισε να συγκροτείται μετά την ανοικοδόμηση της μονής (1969), η οποία σήμερα περιλαμβάνει πολύ περισσότερα βιβλία ποικίλου περιεχομένου.

υπάρχουν στήλες σε κάθε σελίδα. Χωρίς αρίθμηση με περίπου 250 σελίδες. Στάχωση ξυλίνη με δερμάτινο επικάλυμμα, σχ. 0,30x0,19»⁷⁷.

Αναζητώντας το βιβλίο σύμφωνα με την περιγραφή αυτή ήλπισα προς στιγμήν ότι θα ήμουν ο τυχερός συστηματικός βιβλιογράφος που θα περιέγραφε με αυτοψία ακέραιο αντίτυπο της έκδοσης ΤΑΣ 1525 που θεωρείται βέβαιη⁷⁸, αλλά κανένα ακέραιο αντίτυπό της δεν έχει μέχρι σήμερα επακριβώς περιγραφεί⁷⁹. Είναι όμως ισχυρή ένδειξη για την αμφισβήτηση της έκδοσης αυτής το γεγονός ότι δεν αναφέρεται μεταξύ των άλλων λειτουργικών βιβλίων εκδεδομένων με το σήμα Κουνάδη που προσφέρθηκαν από τον Δαμιανό στην Ελληνική Αδελφότητα το 1528⁸⁰. Μπορούμε έτσι αρκετά βάσιμα να θεωρήσουμε ότι το ΤΑΣ 1545 αποτελεί πράγματι την πρώτη έκδοση του *Τυπικού*.

Από τα δύο αντίτυπα ΤΑΣ στην Τατάρνα, το ένα είναι κολοβό αλλά ταυτοποιείται ως αντίτυπο της έκδοσης 1545 επειδή εμπεριέχει τον πρόλογο του Νουκίου. Το βιβλίο σταχώθηκε στα νεότερα χρόνια από τον ηγούμενο Δοσίθεο Κανέλλο, όπως ο ίδιος μας πληροφόρησε. Το αντίτυπο αυτό, όντας μάλλον διαλελυμένο όταν συντάχτηκαν οι δύο προαναφερόμενοι κατάλογοι, δεν έτυχε της προσοχής των καταγραφών⁸¹. Αυτό το στοιχείο της διάλυσης επιτρέπει την εικασία πως το αντίτυπο ίσως είναι το πρώτο που προσηλώθηκε στο μοναστήρι και, καθώς στη συνέχεια φθάρθηκε από τη χρήση, υπήρξε μέριμνα για αντικατάστασή του, με αποτέλεσμα την προσήλωση του δεύτερου αντιτύπου. Τούτο, που σώθηκε πλήρες, είναι και το καταγραφόμενο στους δύο καταλόγους, αν και στον δεύτερο αναφέρεται ως έκδοση του 1525, καθώς έχει αποδοθεί λανθασμένα η χρονολογία *αφακε* ως 1525 (το *μ* διαβάστηκε ως *κ*). Το ίδιο πρόβλημα άλλωστε διαπιστώνεται και στην απόδοση του *N* ως *M* στο όνομα του γνωστού τυπογράφου Ανδρέα Κουνάδη. Δεν αποκλείεται έτσι το ενδεχόμενο να έχει συμβεί λανθασμένη απόδοση της χρονολογίας και για τη θεωρούμενη

⁷⁷ Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 113.

⁷⁸ Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες* 120-121. — Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία* 439, λήμμα 5859 «μαρτυρείται και έκδοση του 1525, από τους da Sabio», βάσει περιγραφής από τον Ν. Τομαδάκη. Η έκδοση θεωρείται βέβαιη: Κ. Στάικος (εκδ.), *Πεντάκσια Χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999), Κατάλογος της έκθεσης*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 36-38. — Κ. Στάικος - Τρ. Σκλαβενίτης, *Τα ελληνικά τυπογραφεία* 113.

⁷⁹ Όπως επισημαίνεται: Θ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία* νζ'. Ευχαριστώ τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για τον προβληματισμό σχετικά με το ζήτημα αυτό και για άλλες ουσιαστικές επισημάνσεις.

⁸⁰ Στ. Κακλαμάνης, *Αρχαίες μαρτυρίες* 602-603.

⁸¹ Ίσως γιατί τη χρονιά εκείνη (1968) σύνταξης του καταλόγου μεγάλο μέρος των κεμηλίων της κατεστραμμένης μονής φυλασσόταν σε ασφαλή χώρο και αργότερα, μετά την ανοικοδόμησή της (1969), μεταφέρθηκαν πάλι στο κεμηλιαρχείο της.

ως βέβαιη έκδοση ΤΑΣ 1525, καθώς διαπιστώνεται και σε άλλες περιπτώσεις η λανθασμένη απόδοση των στοιχείων έκδοσης⁸².

Το βιβλίο, σταχωμένο με ξύλινες πινακίδες με δερμάτινη επένδυση, αποτελείται, σύμφωνα με τον κολοφόνα, από 24 τετράδια (*αα-&ω*) αλλά το ένα (*ϑρ*) σημειώνεται ως δυάδιον. Παρατηρείται διαταραχή της ροής του κειμένου, πιθανώς εξαιτίας της στάχωσης για την οποία ο λόγος στη συνέχεια. Διαπιστώνεται επίσης μεταγενέστερη αρίθμηση με αραβικούς αριθμούς σημειωμένη με μολύβι στο άνω αριστερό περιθώριο, με σύνολο αριθμημένων σελίδων 384, καθώς η αρίθμηση άρχεται από την πρώτη σελίδα του κειμένου «*Τυπικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς*» και τελειώνει στη σελίδα κολοφόνα.

Οι επί του βιβλίου δεκαπέντε σημειώσεις, χρονολογούμενες⁸³ από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα μέχρι και το 1817, παρέχουν ορισμένες σημαντικές πληροφορίες για την ιστορία του. Δωρητής ήταν ο Θόδωρος, όπως σημειώνεται σε δύο σημεία «*τούτο το χαρτή το αγόρασε ο Θεοδωρος ο ηληας {δυσανάγνωστο}εκκλησια*». Τα δύο αυτά σημειώματα είναι και τα παλαιότερα, χρονολογούμενα στα τέλη του 16^{ου} αιώνα⁸⁴. Τα ερωτήματα βέβαια είναι ποιος είναι ο Θόδωρος, ίσως λαϊκός, πού, τότε, πόσο⁸⁵ και από ποιον άραγε παρακινημένος αγόρασε το βιβλίο. Η αγορά πιθανώς έγινε σε κάποιο πανηγύρι κοντινής πόλης, καθώς έχει διαπιστωθεί ότι βιβλία, και μάλιστα εκδόσεις του Δαμιανού, έφταναν μέσω Κέρκυρας στα πανηγύρια του Ζητουνιού (Λαμίας) και Μοσχολουριού⁸⁶. Αβέβαιο όμως είναι σε ποια εκκλησία προσηλώθηκε

⁸² Για έκδοση του *Αποκόπου* από τον Ζαχαρία Καλλιέργη, όπου το *αφθ'* (1529) αποδόθηκε ως 1519, βλ. Κ. Σπ. Στάικος, *Χάρτα της Ελληνικής Τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική αναγέννηση της Δύσης*, τ. Α: *15^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1989, σ. 417.

⁸³ Οι σημειώσεις αυτές δεν περιλαμβάνονται στο ανθολόγιο ενθυμίσεων-σημειώσεων (Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 127-138). Η χρονολόγηση των δεκαπέντε σημειώσεων οφείλεται στον Αγαμέμνονα Τσελίκα, τον οποίο θερμά ευχαριστώ.

⁸⁴ Στην πρώτη σελίδα προλόγου και στην αριθμημένη με αραβικούς αριθμούς σ. 383.

⁸⁵ Ενδεικτικά αναφέρεται η σημείωση σε έντυπο της μονής Κορώνας, *Πρακτικά της Τρίτης Συνόδου* 1591, όπου εκτός της τιμής αγοράς του βιβλίου καταγράφονται και οι διαδοχικοί κάτοχοι: «*καὶ τούτο σὺν τοῖς ἄλλοις κτήμα ἀνωτινίου τοῦ ἱεροπαίδος- +νὺν δὲ Εὐγενίου, ἠγοράσθη δι' ἀργυρίων λεπτῶν τριακοσίων*». Εκατέρωθεν του εμβλήματος Κοιμητίνου «*εἰς χρῆσιν τοῦ ἐξ αἰτωλίας Εὐγενίου καὶ τῶν φίλων / νὺν δὲ εἰς χρῆσιν τοῦ ἐκ Βραβιανῶν ἀναστασίου καὶ τῶν φίλων / μεθ' ὃν γέγονεν ἀναγνώστου οἰκονομίδου*» (Φ. Δημητρακόπουλος, Ο Ευγένιος Γιαννούλης και οι σχέσεις του με τα Τρίκαλα, στο Π. Κ. Βλάχος [εκδ.], *Σύναξις. Ευγένιος ο Αιτωλός και η εποχή του, Πρακτικά Συνεδρίου, Καρπενήσιον 12-14 Οκτωβρίου 1984*, Αθήναι 1986, σ. 271-285 [στο εξής: Φ. Δημητρακόπουλος, Ο Ευγένιος Γιαννούλης], εδῶ 277). Για τις τιμές βιβλίων, βλ. και εδῶ σημ. 18.

⁸⁶ Στ. Κακλαμάνης, Τριβόλης - Δεφαράνας - Βεντροάμος, χωρίς σελιδαρίθμηση. — Ελένη Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα άμφια βυζαντινού*

αρχικά το βιβλίο, στην Τατάρνα ή σε κάποια άλλη (ναό ή μονή) από όπου στη συνέχεια ίσως μεταφέρθηκε στην Τατάρνα. Γνωρίζουμε, αναφορικά με άλλα κειμήλια της μονής, ότι ορισμένα ανήκαν σε άλλα μοναστήρια ή ναούς και για διάφορους λόγους μεταφέρθηκαν στην Τατάρνα⁸⁷. Εξάλλου είναι γνωστός και ο δανεισμός / ανταλλαγή βιβλίων μεταξύ μονών και ιερωμένων. Ας σημειωθεί για παράδειγμα ότι ο Ευγένιος Γιαννούλης χρησιμοποιούσε βιβλία των μονών Κορώνας και Δουσίκου για τις ανάγκες της διδασκαλίας του, όπως μαρτυρείται από έντυπα που φέρουν σημειώσεις του⁸⁸.

Μία άλλη σημείωση στο τέλος του πλήρους αντιτύπου ΤΑΣ 1545 πληροφορεί ότι «το παρόν τυπικόν ανανεοθη και ησταχόθι δι' εξόδων και μόχθου του κυρίου χρίστου του γούναρι δια ψυχικήν του σοσιρίαν»⁸⁹. Καθώς το σημείωμα χρονολογείται στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, έχουμε μία ένδειξη για το πότε έγινε η στάχωση, εξαιτίας της οποίας ίσως διαταράχτηκε η αρχική και σωστή σειρά των τετραδίων, την οποία μετέπειτα κάποιος προσεκτικός αναγνώστης επισημαίνει επί του βιβλίου⁹⁰, αποκαθιστώντας έτσι τη ροή του κειμένου.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης τρία άλλα τεκμήρια που χρησιμοποιήθηκαν για τη στάχωση στο εξώφυλλο, τα οποία όμως, και σε αντίθεση με το σημείωμα του Χρήστου Γούναρη, χρονολογούνται τον 18^ο αιώνα. Πρόκειται για μία ομολογία (τέλη 18^{ου} αι.)⁹¹, μία επιστολή (μέσα 18^{ου} αι.)⁹² και σπάρραγμα από *Πρόθεση* με ονόματα πιστών (μέσα 18^{ου} αι.)⁹³. Είναι έτσι βάσιμη άλλη μία υπόθεση πως μετά την πρώτη στάχωση, που έγινε στα μέσα του 17^{ου} αιώνα χάρη στον Γούναρη, έγινε στη συνέχεια νέα στάχωση στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

τύπου στον ελληνικό χώρο (16ος-19ος αι.). Το εργαστήριο της μονής Βαλαάμ Μετεώρων, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2002 (στο εξής: Ε. Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα άμφια*), σ. 49-53.

⁸⁷ Όπως προκύπτει από κτητορικά σημειώματα (Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι 127-138*).

⁸⁸ Φ. Δημητρακόπουλος, Ο Ευγένιος Γιαννούλης 278, όπου παρατίθεται σημείωμα του Ευγένιου για δανεισμό βιβλίου από τη μονή Δουσίκου. — Χ. Καρανάσιος, *Αυτόγραφα του Ευγένιου Γιαννούλη*, στο Κ. Λάππας - Α. Αναστασόπουλος - Η. Κολοβός (εκδ.), *Μνήμη Πηγελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο 2010, σ. 255-258, εδώ 254-255.

⁸⁹ ΤΑΣ πλήρες σ. 348.

⁹⁰ ΤΑΣ πλήρες σ. 175, 179, 141.

⁹¹ Στη στάχωση του προσθίου εξώφυλλου. Ότι πρόκειται μάλλον για ομολογία συμπεραίνεται επειδή αναφέρεται η συγκεκριμένη λέξη προς το τέλος του κειμένου του σπαράγματος.

⁹² Στο οπισθόφυλλο. Ο συντάκτης της απευθύνεται σε συγγενικά του πρόσωπα στέλλοντάς τους ευχές και χαιρετισμούς και από άλλους οικείους.

⁹³ Στο οπισθόφυλλο.

Εάν καθίστατο δυνατή η ταυτοποίηση των τεκμηρίων και η προέλευσή τους, θα ήταν ίσως εφικτό να προσδιοριστεί το εργαστήριο όπου έγινε η στάχωση. Ομολογίες γνωρίζουμε ότι είχε η Τατάρνα⁹⁴ αλλά και η μονή Δουσίκου⁹⁵, που επιπλέον φημιζόταν και για το βιβλιογραφικό και βιβλιοδετικό εργαστήριό της⁹⁶, στο οποίο μάλιστα η συνήθης τεχνική στάχωσης ήταν ξύλινες πινακίδες με δερμάτινη επένδυση⁹⁷. Και επειδή, όπως θα εξεταστεί στη συνέχεια, διαπιστώνεται στενή σχέση μεταξύ των δύο μονών —μαρτυρείται μεταξύ άλλων και από άλλες πηγές ο δανεισμός βιβλίων από τη μονή Δουσίκου προς μοναχούς που εγκαταβίωναν στην Τατάρνα— δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο το βιβλίο, αποκείμενο στην Τατάρνα, να στάλθηκε για συντήρηση στη μονή Δουσίκου. Όσο για το σπάραγμα από την *Πρόθεση* (*Παρηρησία*) είναι πιο δύσκολη η ταυτοποίησή του, καθώς είναι γνωστό ότι *Πρόθεση* διέθεταν όλες οι μονές⁹⁸. Η εγγραφή μάλιστα ονομάτων στην *Πρόθεση* μονής προς μνημόνευση συνδεόταν στενά και με τις ομολογίες προσήλωσης ακίνητης περιουσίας από πιστούς, όπως φαίνεται και από την περίπτωση της Τατάρνας⁹⁹. Για το θέμα μας και από μία πρώτη εξέταση των τεκμηρίων αυτών προκύπτει ότι μερικά από τα ονόματα του τρίτου τεκμηρίου (*Πρόθεση*) εντοπίζονται και σε μερικές ομολογίες της Τατάρνας, αλλά αυτές είναι γραμμένες στα τέλη του 17^{ου} αιώνα¹⁰⁰. Έτσι το ζήτημα απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση συγκριτικά και με τα ονόματα στην *Πρόθεση* της μονής Δουσίκου.

Σημαντικές επίσης είναι οι διορθώσεις και οι επισημάνσεις επί του βιβλίου των οποίων όμως η χρονολόγηση δεν έχει γίνει ακόμη. Διαπιστώνεται μόνο ότι μερικές έχουν γίνει στα νεότερα χρόνια, όπως φανερώνει η χρήση στυλού με μπλε μελάνι. Συγκεκριμένα διαπιστώνονται στη σελίδα 3 προσθήκη κειμένου στο κάτω περιθώριο σελίδας «εν αρχή ην ο λόγος». Στη σελίδα 151 διαγραφή του «καταξίωσον», στη

⁹⁴ Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, Αθήνα – Γιάννινα 1983 (στο εξής: Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά*), σ. 425-438.

⁹⁵ Για παράδειγμα, Δ. Γκούμας, Μία ομολογία πώλησης οικίας στη Μονή του Δουσίκου (9.10.1803), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 75 (2019) 63-64.

⁹⁶ Δ. Ζ. Σοφιανός – Φ. Α. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσίκου – Αγίου Βησσαρίωνος. Κατάλογος περιγραφικός*, Αθήνα 2004 (στο εξής: Δ. Σοφιανός – Φ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα*), σ. κθ'.

⁹⁷ Δ. Σοφιανός – Φ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα κη'*.

⁹⁸ Ενδεικτικά για τις Προθέσεις μονών και μάλιστα της μονής Δουσίκου όπου καταχωρήσεις καλύπτουν το διάστημα 1530-1697, βλ. Κ. Σπανός, Οι οικισμοί των Αγράφων και οι αφιερωτές τους στην πρόθεση 32 της Μονής του Δουσίκου (1530-1688), στο *Τα Άγραφα στη διαδρομή της ιστορίας. Πρακτικά Συνεδρίου, Τροβάτο, Άγραφα, Μεγ. Βραγγιανά, 8, 9, 10 Αυγούστου 2008*, τ. Α'-Β', Αθήνα 2009, τ. Α', σ. 259-278.

⁹⁹ Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά* 430.

¹⁰⁰ Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά* 425-438.

272 διαγραφή κειμένου με πένα μαύρο μελάνι, στην 174 διόρθωση κειμένου με μπλε στυλό *ψάλλοντες/= ποιούντες*, στη σελίδα 265 συμπλήρωση λέξης¹⁰¹.

Απομένει να εξεταστούν οι πιθανές εκδοχές για το πώς έφτασε το βιβλίο στο μοναστήρι. Αρχικά είναι εύλογο να υποθέσουμε πως τα δύο αντίτυπα είχαν διαφορετικό χρόνο και τρόπο ένταξης στη μονή. Ίσως μάλιστα η πρόσκτηση του δεύτερου και πλήρους να έγινε για να αντικατασταθεί το πρώτο, που είχε ήδη σημαντικά φθαρεί από τη χρήση. Αυτό λοιπόν το πιθανότατα πρώτο και σήμερα κολοβό αντίτυπο ενδεχομένως το έφεραν μαζί τους οι προερχόμενοι από τη μονή Δουσίκου κτίτορες¹⁰² της μονής Τατάρνας, της οποίας έτος επίσημης ίδρυσης είναι το 1555-1556¹⁰³ με βάση την Τυπική της Διάταξη και το πρώτο πατριαρχικό σιγίλιο που την αναγνωρίζει ως σταυροπηγιακή¹⁰⁴. Είναι επίσης πολύ πιθανό να έφεραν μαζί τους ως εφέστια εικόνα την ψηφιδωτή εικόνα του Χριστού «Άκρα Ταπείνωσις» που συνδέει την Τατάρνα με την τέχνη των ψηφιδωτών της Άρτας τον 13^ο αιώνα¹⁰⁵. Αλλά με την Άρτα της εποχής εκείνης συνδέεται και η μονή Δουσίκου διά μέσου της σταυροπηγιακής μονής των Μεγάλων Πυλών (Πόρτα-Παναγιά), μετόχι ήδη τότε (1556) της Δουσίκου¹⁰⁶.

¹⁰¹ Βλ. και εδώ σημ. 25.

¹⁰² Ο ηγούμενος Δαυίδ, ο ιερομόναχος Μεθόδιος και δύο άλλοι αδελφοί, πιθανότατα οι Ευγένιος και Νεκτάριος (Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 163).

¹⁰³ Στους αιώνες που ακολούθησαν η ιστορία της μονής περιλαμβάνει φάσεις ακμής αλλά και παρακμής, με καταστροφές και ληλασίες που προκλήθηκαν κατά καιρούς για διαφόρους λόγους και σε συσχετισμό πάντοτε με τον ιστορικό περίγυρο, αλλά και με τη μεγάλη στρατηγική σημασία θέση της, σε συνδυασμό βέβαια και με τις αποφάσεις των εκάστοτε ηγουμένων της. Για την ιστορία της μονής στα πρώτα της χρόνια βλ. και Molly Green, *History in High Places: Tatarna Monastery and the Pindus Mountains*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 64 (2021) 1-24.

¹⁰⁴ Αξίζει να επισημανθεί ότι την ίδια εποχή (1552) έφυγε από τα Τρίκαλα και ο Παχώμιος Ρουσάνος αφού είχε συνθέσει την ακολουθία του αγίου Βησσαρίωνος, με την οποία στη συνέχεια ασχολήθηκε ο Αναστάσιος Γόρδιος, ο οποίος διατηρούσε στενή σχέση και με τις δύο μονές, Δουσίκου και Τατάρνας (Δ. Σοφιανός, Ο Αναστάσιος Γόρδιος και οι σχέσεις του με τη Μονή Δουσίκου - Αγίου Βησσαρίωνος, στο *Ο Αναστάσιος Γόρδιος και η περιοχή των Αγράφων. Πρακτικά Ημερίδας, Μεγάλα Βραγυγιανά, 25 Ιουλίου 2004*, Αθήνα 2005, σ. 33-46 (στο εξής: Δ. Σοφιανός, Ο Αναστάσιος Γόρδιος), εδώ 40.

¹⁰⁵ Μ. Φαφαλιός, *Βυζαντινές ψηφιδωτές εικόνες. Τέχνη και τεχνική*, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη 2009, σ. 69-71.

¹⁰⁶ Δ. Σοφιανός - Φ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα ιθ'-κ'*. Η μονή των Μεγάλων Πυλών (Πόρτα-Παναγιά), αφιερωμένη στην Παναγιά, ιδρυμένη το 1283 από τον σεβαστοκράτορα Ιωάννη Άγγελο Κομνηνό Δούκα, ήταν ήδη τότε διαλελυμένη. Το καθολικό της στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο με τον ναό της Κάτω Παναγιάς στην Άρτα και ο συσχετισμός των ψηφιδωτών της με τα ψηφιδωτά του τρούλλου της Παρηγορήτισσας της Άρτας συνδέουν τη μονή αυτή με την ιστορία της Ηπείρου τον 13^ο αιώνα.

Τα αίτια και τα κίνητρα, που οδήγησαν τη συνοδεία αυτή των Δουσικιωτών αδελφών να αναχωρήσουν από τη μονή Σωτήρος Χριστού αναζητώντας τόπο¹⁰⁷ κατάλληλο για ίδρυση νέας κοινοβιακής μονής, σχετίζονται με την ανάπτυξη του μοναχισμού την περίοδο εκείνη και την ίδρυση ή επανεμφάνιση μονών¹⁰⁸. Αβέβαιο είναι αν τους είχε υποδειχθεί από συγκεκριμένο φορέα ή πρόσωπο ο συγκεκριμένος τόπος. Ας ληφθεί όμως υπόψιν ότι τότε επίσκοπος Λιτζάς και Αγράφων, μνημονευόμενος και στην Τυπική Διάταξη της Τατάρνας, ήταν ο Δουκάς (1544-1560), ο οποίος επίσης σχετιζόταν με τη μονή Δουσίκου, όπου εμφανίζεται ως ανακαινιστής του ναού της το 1558¹⁰⁹ μαζί με τον μητροπολίτη Λαρίσης Νεόφυτο και τους επισκόπους Δημητριάδος Ιωσήφ και Φαναρίου Μαρτύριο. Άλλωστε η επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων ήδη από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα – αρχές 14^{ου} ανήκε στην αρμοδιότητα του Λαρίσης, αξίωμα που κατείχε από το 1527 ο Βησσαρίων, που υπήρξε και ο κτίτωρ της Δουσίκου¹¹⁰.

Η επικοινωνία των δύο μονών υπήρξε σταθερή και διαρκής όπως μαρτυρείται και από τις σχέσεις προσώπων: ο Αναστάσιος Γόρδιος εμφανίζεται στην αλληλογραφία του να δανείζεται βιβλία από τους Δουσικιώτες και στενοχωρείται όταν λόγω κακοκαιρίας αδυνατεί να τα επιστρέψει, όπως είχε υποσχεθεί, γιατί τον εμποδίζει το χιονισμένο βουνί¹¹¹. Αλλά και αφιερώματα σημαντικών κειμηλίων έγιναν στην

¹⁰⁷ Αποτελεί βέβαια ένα ερώτημα γιατί οι μοναχοί αναχώρησαν από τη μονή Δουσίκου, που ευρισκόταν τότε σε φάση ανασυγκρότησης από τον κτίτορα άγιο Βησαρίωνα (Δ. Σοφιανός - Φ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα κβ*). Οι Δουσικιώτες, ακολουθώντας δρόμους που τα χρόνια εκείνα ήταν αργήτως συνδεδεμένοι με τα ποτάμια συστήματα, κατέληξαν στο συγκεκριμένο σημείο στον Ασπροπόταμο/Αχελώο όπου ήδη υπήρχαν δύο καίριες σημασίας παράγοντες για να εγκατασταθούν: άφθονο νερό (πηγή Μαρδάχα) και πόρος (πέρασμα) για τη διέλευση του ποταμού μαζί με νερόμυλο. Τα δύο τελευταία δωρήθηκαν στη μονή από τον τότε ιδιοκτήτη τους και αποτέλεσε η δωρεά αυτή τη βάση για την ανάπτυξη της μονής. Λίγα χρόνια μετά ο πόρος είχε πλέον μετατραπεί στο περίφημο μονότοξο γεφύρι της Τατάρνας (καταβυθισμένο σήμερα στην τεχνητή λίμνη Κρεμαστών). Η κατασκευή του, κατά τη γνώμη μας, ως ιδέα ίσως και ως τεχνική, συνδέεται με τους Δουσικιώτες μοναχούς κτίτορες της μονής, καθώς αυτοί σίγουρα ήταν και μνημονες της ιδιότητας του κτίτορος της Δουσίκου Βησσαρίωνος και ως γεφυροποιού, για τον οποίο ενδεικτικά βλ. Δ. Σοφιανός - Φ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα κ'*.

¹⁰⁸ Δ. Σοφιανός - Φ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα κβ*. — Ε. Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα άμφια* 74-78.

¹⁰⁹ Π. Βασιλείου, *Η επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1969 (στο εξής: Π. Βασιλείου, *Η επισκοπή*), σ. 140-142.

¹¹⁰ Π. Βασιλείου, *Η επισκοπή* 102. — Κρ. Χρυσοχοϊδης, *Τα οικονομικά των επισκόπων στις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα και η περίπτωσή του Γενναδίου Σεργών, Βυζαντινά Σύμμεικτα* 12 (1998) 271-318, σ. 290 και 311-312.

¹¹¹ Δ. Σοφιανός, *Ο Αναστάσιος Γόρδιος* 37-38.

Τατάρνα από εξέχουσες προσωπικότητες που συνδέονται στενά και με τη μονή Σωτήρος Δουσίκου, όπως ο Αρσένιος Ελασσώνος¹¹².

Η εικασία μας πως οι Δουσικιώτες μοναχοί κτίτορες της Τατάρνας είχαν μαζί τους το ΤΑΣ, ή τουλάχιστον μερίμνησαν τα επόμενα χρόνια για την προμήθειά του, βασίζεται στα δύο ιδρυτικά έγγραφα της Τατάρνας όπου διαπιστώνεται ότι οι κτίτορες, έχοντας ενστερνιστεί τον κοινοβιακό μοναχισμό, επικαλούνται για την επιλογή αυτή μεταξύ άλλων και τον άγιο Σάββα «*Σάββας ό τὰ θεϊα πολὺς καὶ τὴν μεγάλην λαύραν συστησάμενος*»¹¹³.

Παρέχονται όμως στα έγγραφα και άλλες σημαντικές πληροφορίες από τις οποίες εδώ αναφέρεται μόνο ότι έγιναν πολλές αφιερώσεις στη μονή, μεταξύ αυτών και βιβλίων. Ενδεχομένως λοιπόν το πρώτο ΤΑΣ 1545, το κολοβό αντίτυπο, αν δεν το είχαν ήδη φέρει οι κτίτορες, να είναι ένα από τα βιβλία αυτά που προσηλώθηκαν τότε στη μονή Τατάρνας¹¹⁴.

Στην περίπτωση όμως που οι μοναχοί μερίμνησαν αργότερα για την προμήθεια του βιβλίου, του ενός η και των δύο αντιτύπων, πιθανότατα αυτό συνέβη μέσω Κέρκυρας-Δουσίκου, καθώς μαρτυρείται η παρουσία του ιερομονάχου Αρσενίου του εκ Τρίκκης στην Κέρκυρα (1604-1605), με τον οποίο συσχετίζεται και η μεταφορά τόσο χειρογράφων όσο και εντύπων μεταχειρισμένων (επειδή ήταν φθηνότερα), που καταλήγουν, καθυστερημένα βέβαια σε σχέση με την έκδοσή τους, στη μονή Δουσίκου¹¹⁵. Και όπως είναι γνωστό η Κέρκυρα ήταν ένας τόπος όπου μπορούσαν πολλοί, όπως οι Δουσικιώτες, να προμηθεύονται βιβλία, χειρόγραφα και έντυπα, στα τέλη του 16^{ου} και στις αρχές 17^{ου} αιώνα¹¹⁶. Μεταξύ αυτών σίγουρα και το ΤΑΣ 1545, αντίτυπο του οποίου μαρτυρείται στο νησί στα τέλη του 16^{ου} αιώνα¹¹⁷.

¹¹² Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 136-137.

¹¹³ Π. Βασιλείου, *Τὸ Μοναστήρι* 139. Ανάλογα διαπιστώνεται και για τη μονή Ζάβορδας, που ιδρύθηκε την ίδια περίπου εποχή (1534) (Ν. Π. Δελιάλης, *Ἡ διαθήκη τοῦ ὁσίου Νικάνορος τοῦ Θεσσαλονικέως, Μακεδονικά* 4.1 [1960] 416-425, σ. 421).

¹¹⁴ Και στην τρίτη διαθήκη του αγίου Βησσαρίωνος, κτίτορα της μονής Δουσίκου, αναφέρεται «*καὶ βιβλία διάφορα καὶ σκευὴ ἱερὰ παντοῖα ... κατεπλουτίσαμεν αὐτήν*»: Φ. Δημητρακόπουλος, *Από το χειρόγραφο στο έντυπο βιβλίο: οι περιπτώσεις δύο λογίων στον ελλαδικό χώρο (Παλαιογραφικά και Μεταβυζαντινά Γ')*, *Δίπτυχα* 5 (1991) 59-86 (στο εξής: Φ. Δημητρακόπουλος, *Από το χειρόγραφο*), σ. 76. — Δ. Σοφιανός - Φ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα κδ'*.

¹¹⁵ Φ. Δημητρακόπουλος, *Από το χειρόγραφο* 61 και 77-85. — Δ. Σοφιανός - Φ. Δημητρακόπουλος, *Τα χειρόγραφα λγ' και λδ'-λστ'*. Ένα έντυπο, *Βασιλείου ὁμιλίας καὶ ἐπιστολαί*, Βασιλεία 1532, φέρει σημείωμα «*εἰς χρῆσιν τοῦ ἐξ ἑτολίας ευγενίου καὶ τῶν φίλων*» (Φ. Δημητρακόπουλος, *Ο Ευγένιος Γιαννούλης* 279).

¹¹⁶ Φ. Δημητρακόπουλος, *Από το χειρόγραφο* 60 και 83.

¹¹⁷ Σπ. Καρύδης, *Τα έντυπα* 233.

Με αυτές λοιπόν τις πιθανές διαδρομές, με ένα δίκτυο επικοινωνίας μεταξύ των μονών, με τις προσηλώσεις βιβλίων από λαϊκούς όπως ο Θόδωρος, με τους δανεισμούς βιβλίων μεταξύ ιερωμένων, κατέληξαν τα δύο αντίτυπα ΤΑΣ 1545 στην Τατάρνα. Χάρη στον Χρήστο Γούναρη διατηρήθηκε το ένα πλήρες. Και χάρη στον ηγούμενο Δοσίθεο συντηρήθηκε και το κολοβό. Αλλά κυρίως, χάρη σε αυτόν πάλι, που διείδε τη σημασία του ΤΑΣ, έγινε η επανέκδοσή του το 2006, μέσα από την οποία εμφανώς τονίζεται και το ορθόδοξο φρόνημα του Ανδρονίκου Νουκίου, όσο κι αν εγείρονται ερωτήματα για αυτόν εξαιτίας του *Τραγωδία εις την Αύτεξουσίου αναίρεσιν*.

ΓΑΚ Ευρυτανίας
marw.pan1958@gmail.com

Maria P. Panagiotopoulou

Commentaires sur la première (?) édition du *Typikon de saint Sabas* (Venise, 1545) et deux exemplaires de la bibliothèque du monastère Notre-Dame de Tatarna (Agrafa d'Eurytanie)

La bibliothèque du monastère Notre-Dame de Tatarna (Agrafa d'Eurytanie) possède deux exemplaires du *Typikon* de Saint Sabas (Venise, 1545). Cette publication se rattache historiquement à l'environnement de Venise, au développement de l'imprimerie et à l'édition de livres liturgiques et ecclésiastiques de l'Église orthodoxe orientale dans cette ville. Elle est en outre liée à la préservation de l'orientation orthodoxe de la Confrérie grecque locale, évolution dans laquelle son éditeur Andronikos Noukios a joué un rôle important.

La découverte de deux exemplaires de l'édition de 1545 de cet ouvrage au monastère de Tatarna et sa réédition contemporaine, en 2006, par l'abbé de celui-ci, Dosithéos Kanellos, offrent l'occasion de réexaminer la figure de l'érudit corfiote Andronikos Noukios et en particulier son positionnement idéologique dans la mesure où il a pu, dans une autre partie de son œuvre, s'écarter, en apparence, de l'Orthodoxie. En 1551 en effet, il traduisit en grec la *Tragedia del Re Libero Arbitrio* de Francesco Negri, ouvrage interdit par l'Inquisition, inspiré par les idées de la Réforme mais aussi par un esprit anticlérical très marqué.

L'étude de ces deux exemplaires est l'occasion de nous pencher sur les bibliothèques monastiques de la région la plus montagneuse et inaccessible de Grèce, les Agrafa. La question du réseau de communication grâce auquel les deux exemplaires du *Typikon de saint Sabas* ont pu être intégrés à la bibliothèque de Notre-Dame de Tatarna constitue l'objet principal de la présente recherche. Afin d'apporter des éléments de réponse, il a été jugé nécessaire de revenir sur certains aspects de l'histoire de ce couvent de 1555 jusqu'à nos jours, en mettant l'accent sur ses relations avec le monastère du Sauveur de Doussikos. En parallèle, d'autres paramètres de l'histoire des deux exemplaires reposant sur leur état de conservation sont examinés (traces d'usure, reliure, marques d'annotations, notes diverses).